

SELÇUKLU DEVRİ TARİH YAZICILIĞI*

Claude CAHEN

Çeviren ve notlayan: Nejat KAYMAZ

Selçuklular, şimdiye kadar haklarında parça parça bir takım yararlı çalışmalar yapılmış bulunmasına rağmen, hâlâ kendilerinin İslâm tarihindeki rollerini gerektiği biçimde belirtecek geniş görüşlü tarihçiyi beklemektedirler. Kaynakların değerlendirilmesi ile ilgili zorunlu ön çalışmalar bile, daha eksik sondajlar olmaktan öte gitmemiştir.¹ Kendisi de mükemmel olmamakla bera-

* [İngilizceden çevirdiğimiz bu yazının aslı (*The historiography of the Seljuqid period*) 1958 yılında Londra Üniversitesinde, The School of Oriental and African Studies'in düzenlediği konferanslar dizisinde Prof. Cl. Cahen tarafından verilmiş bir konferanstır. Metin, bu konferanslar dizisini içeren *Historiens of the Middle East* (Ed. by B. Lewis and P. M. Holt, London 1962) adlı kitap içinde (s. 59-78) bulunmaktadır]. [Çeviren].

1 Özellikle V. A. Hamdâni, basılmamış bir tezde (bk. *Abstracts of dissertations of the University of Oxford*, 1939).

[Bu konuda yeni bir çalışma Tahran Üniversitesinde doktora tezi olarak yapılmıştır ('*Affân Salcûk, Nağd u bar-rasî-i manâi-i târih-i Salcûkiyân* ('*Arabî u Fârisî*), 1349 ş. / 1971, 6+153 sahife). Basılmamış olan bu tezin teksir edilmiş bir nüshasını sayın Dr. Sadeddin Kocaturk'ün çok değerli yardımları ile İran'dan getirtip görmemiz mümkün oldu. Kendisine teşekkür ederim.

Bu çalışmada konu, Prof. Cahen'in konferansında yapılan alan sınırlaması yapılmadan, genel olarak ele alınmakta ve daha ayrıntılı, fakat basit ve yetersiz biçimde işlenmektedir. Yazar kaynakları şu on gruba ayırmaktadır: 1- Gazneli hanedanına özge tarihler (*Târih-i Bayhağî, Zayn al-ağbâr*); 2- Selçuklu hanedanına özge Farsça tarihler (*Salcûk-nâma, Zayl-i Salcûk-nâma, Râhat al-şudûr*); 3- Farsça genel tarihler (*Câmi' al-tavârih, Târih-i guzîda, Macma' al-ansâb, Hâbib al-siyar*); 4- Selçuklu hanedanına özge Arapça tarihler (*Zubdat al-nuşrat, Ağbâr al-Davlat al-Salcûkiya*); 5- Arapça genel tarihler (*Târih al-muntaẓam, Mir'ât al-zamân, al-Kâmil, Târih Duval al-İslâm, Târih al-'Ibar*); Rum (Anadolu) Selçuklularına ait tarihler (*al-Avâmir al-'Alâ'îya...*, *Musamarat al-ağbâr*); 7- Kırman Selçuklularına ait tarihler (*Târih-i Salcûkiyân u Guẓdar Kirmân, Badâ'i' al-azmân fi vaqâ'i' al-Kirmân*); 8- Murâsalât ve munşâ'ât ('*Atabat al-kataba, al-Tavassul ilâ al-tarassul*); 9- Arapça ve Farsça tazkira kitapları (*Lubâb al-albâb, Çahâr makâla, Tazkira-i Davlatşâh, Siyasat-nâma, Vafayât al-a'yân*); 10- Selçukluların çağdaşı olan (Amîr Mu'izzî, Anvarî, 'Abd al-Vâsî-i Cabalî, Hâkânî, Raşîd-i Vatvat, Hasan-ı Gaznavî, Aşîr

ber, bu yazı hiç değilse araştırma bakımından bazı kesin bilgilerin ve yöntemlerin saptanmasına yardım etmek amacını gütmektedir.

Selçuklu egemenliğinin ne başlaması ne sona ermesi İslâm tarih edebiyatının gelişmesi içinde tam bir kesinti meydana getirir; bundan dolayı, özel bir Selçuk tarih yazıcılığı tasvirine girişmek gereksizdir. Bizim burada yapmayı özellikle önerdiğimiz şey, günümüz tarihçisinin araştırmalarına temel teşkil etmesi gereken kaynakların ve –belgesel değer bakımından– yapıtların sistemli olarak incelenmesidir. Çünkü bu, tarihçi için en vazgeçilmez olduğu halde, en az yerine getirilen husustur. Bu yüzden, geçici bir iki boşuğun bırakılması pahasına, asıl Selçuklu egemenlik alanının, yani XI. yüzyıl ortasından XII. yüzyıl sonuna kadar Irak-İran bölgesinin merkez olarak alınması daha uygun görülmüştür. Onun için de, yer bakımından, bir yandan Suriye-Elcezire'nin, öte yandan (Selçuklu egemenliğinde iken bile) Küçük Asya'nın pek spesifik tarihî kaynakları; zaman bakımından ise, hem Selçukluların, hem de Hıvârizmliler aralarının (epigon) daha önceki tarihleri bir yana bırakılmıştır²

al-Dîn, Camal al-Dîn-i İsfahânî gibi) şairlere ait tarihi değer taşıyan şiirler.

'Affân Salcûk çalışmalarında, Cahen'in çevirisini yaptığımız bu yazısını, bundan başka V. A. Hâmdânî'nin Cahen tarafından yukarıda işaret edilen tezini ve Ahmed Ateş'in *Câmi' al-tavârih*'in *Selçuklular Tarihi* yayınında (Ankara 1960) – bunun *Râhat al-şudûr* ile ilişki derecesini göstermek, ortak kaynağını saptamak ve ona nazaran sahip olduğu değeri belirtmek için – verdiği izahatı kullanmıştır. Ayrıca, Osman Turan'ın – 'Giriş' bölümünde özellikle kaybolmuş çağdaş Selçuklu kaynak ve yapıtlarını söz konusu ettiği (s. 1-17) – *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Ankara, 1965) adlı kitabını ve K. Luther'in *A new source for the history of the 'Iraqî Seljuqs, The Târîh al-vuzarâ (Der Islam, Feb. 1969)* ve *The Saljuqnamah and the Jâmi' al-tavârih (History Seminar, Tahran, Nov. 1969)* adlı yazılarını zikretmiştir. O, önsözünde, V. A. Hâmdânî'nin tezine ait mikrofilm eline geç geçtiği için, bu çalışmayı gereğince kullanamamış olduğunu üzüntü ile ifade etmektedir.

'A. Salcûk'un çalışmasında Cahen'in bu yazısı önemli bir yer tutmaktadır. Bununla beraber, bu, sık sık eleştiri dolayısı ile olmaktadır. Yazara göre, bu yazıda, genellikle Cahen'in düşüncesi ile ifadesi arasında sanki bir tutarsızlık bulunmaktadır; onun izlediği çalışma yöntemi pek aydınlık değildir. 'A. Salcûk, özellikle, Cahen'in, Arap ve İran tarihçileri arasında, dil ayrılığı dolayısı ile bir bağ bulunmadığı, bunların Selçuklu tarihini anlatırken tamamen birbirinden ayrı iki grup olarak kaldıkları hakkındaki görüşünü kesinlikle reddetmekte ve durumun bunun aksi olduğunu söylemektedir. O, Arap ve İran yazarlarının aslında ortak kaynaklara dayandıklarını, daima birbirlerinden haberdar olmuş ve yararlanmış bulduklarını "sağlam delilleri" olduğunu açıklayarak iddia etmekte ve bununla ilgili olarak metinde yer yer örnekler vermektedir (Mukaddime, s. ج ٤٥ s. metin, s. 10, 13). Aşağıda bunların bazılarına işaret edilecektir. [Çeviren].

2 Selçukluların daha önceki tarihi için bk. benim 'Le Maliknâme etc.', *Oriens*, II (1949).

Abbasi Halifeliğinin en parlak devri boyunca ya da hiç olmazsa bu devrin ve İslâm birliğinin anısının henüz yaşamakta bulunduğu sırada yapıtlarını kaleme almış olan yazarlar, kendilerinden beklenebileceği gibi, İslâm tarih yazıcılığının ilk büyük anıtlarının çoğunda İslâm egemenlik alanının mümkün olduğu kadar bütünü söz konusu etmişlerdir. Bağdâd, içinde yaşayan tarihçilerin ona üstün bir yer vermek eğiliminde bulunmalarına rağmen, bu pan-İslâmik tarih yazıcılığı kavramının mihrakını meydana getiriyordu. Bu durum, Büveyhoğullarının Halifeliği ellerinde kukla yaptıkları ve Irak'ı fiilen ayrı bir hükümdarlık haline getirdikleri zaman bile devam etti. Nitekim, Şâbit b. Sinân, Hilâl al-Şâbî ve Miskavahy'in büyük eserleri doğrudan doğruya bu Büveyhoğulları çağına aittir. Bununla beraber, az çok ayrı bir yaşantı sürdüren bölgelerde ayrı kronikler yazma fikri doğmuştu: Mısır ve Mağrib'de, Yemen'de, v.b. yerlerde. Ayrıca, X. yüzyıldan başlayarak ve hatta daha önce Mekke örneğinde olduğu gibi, bazı yerlerde şehir öğüncünün ya da özerkliğinin gelişmesi şehir tarihlerinin doğmasına yol açmıştı. Hanedanları merkez alan tarihler yazma görüşünün ortaya çıkması, ancak, yönetimini ellerinde tuttıkları ülkelere bağlı olmayarak, doğrudan doğruya kendilerine ait seçkin şahsiyetlere sahip hanedanlarla karşılaştığı zaman ve yerlerde söz konusu olabiliirdi. Büveyhoğullarının bile bu bakımdan tarihçileri yoktu denebilir. Daha sonra, dinsel nitelikleri Yemenli Zeydiler ile Fatımilerde bazı tarihçilerin yetişmesine sebep oldu. Yalnız Tulunoğullarının belki biraz kişisel payları (*ratione persone*) rol oynamıştı; ama o da az bir zaman için; çünkü egemenlikleri kısa sürmüştü. Batı bir yana, Doğuda, geleneği Selçuklu çağına dek iletebilecek olan gerçek anlamda hanedan tarihi, hem Arapça ('Utbi), hem Farsça (Bayhaği) olarak Gazneliler devrinde meydana geldi. Böylece, Selçuklular sahneye çıktığı anda pan-İslâmik, bölgeci ve hanedancı olmak üzere, üç tip tarih yazıcılığı ile (onların yerleştiği ülkelerde) iki dil yani Arapça ve Farsça gelişmekte idi. Şimdilik daha özel ya da çevresel karakterdeki başka bir takım yapıtları söz konusu etmeğe gerek yoktur.

Çok gariptir ki, Büyük Selçuklular kendi yaşadıkları zaman boyunca hiç tarihçi yetiştirmediler.* İleride, Büyük Selçukluların sahneden çekilmesinden yüz yıl sonra kaleme alınmış hanedan tarihlerinin yazarlarının onlar hakkında genellikle pek zayıf bilgiler derleyebildikleri kaynaklar üzerinde duracağız. Fakat bizim için, herhalde, Tuğril Beğ, Alp Arslan ve Malikşâh devri tarihine

* [Osman Turan yukarıda - n. 1 e yaptığımız ilâvede - söz konusu edilen eserinde bunun böyle olmadığını gösteren bilgi vermektedir]. [Çeviren].

ait ana kaynaklar, Büveyhoğulları çağındakinden pek farklı olmayarak süregelen, genel karakterli bir Bağdâd tarih yazıcılığı içinde bulunabilir.

Bu konudaki büyük teşebbüs, öteki yapıtların pek çoğunun bağlı bulunduğu Hilâl al-Şâbi Tarihi'dir.³ Bu yapıtın yalnız aşağı yukarı 989-92 yıllarını kapsayan (bizi ilgilendirmeyen) üç yıllık kısmı eldedir. Sanıldığına göre, Hilâl, ilk önce Şâbit b. Sinân'ın bittiği yerden kendi zamanına kadar süren devrin tarihini yazmış, sonra da bunu Tuğril Beğ'in Bağdâd'a girdiği yıl olan 447/1055 e değin getirmiştir. Eser kapsadığı yüzyıl için, dolaylı da olsa kendinden sonraki bütün Bağdâd tarih yazıcılığının biricik kaynağı olmuştur. Bu husus üzerinde her zaman yeteri kadar kuvvetle durulmamış ise de, eserin önemi pekâlâ bilinir. Mamafih, Sibṭ İbn al-Cavzî bize son onbeş yıl için (433-47) Suriye'de bir yazma bulamadığını söyler.⁴ Bu devirle ilgili genel tarih yazıcılığının çok zayıf olduğu bir gerçektir; yalnız batı İran, Kürdistan ve Elcezi-re'de Türkmenlerin, sonra da Selçukluların faaliyetleri ile ilgili kayıtlar veren İbn al-Aşîr tek istisnadır. Bunun nedeni, belki de ötekilerden farklı olarak, bu yazarın Hilâl'in bir yazmasını ele geçirmiş olmasından ibarettir. Hilâl'in Ğars al-Ni'ma Muḥammad adında bir oğlu olduğu, bunun, babasının yapıtına aynı ruhla 479/1086 senesine kadar devam etmiş bulunduğu ve yazdığı Tarih'in kendi zamanı için, en az Hilâl'ininkinin önceki yüzyıl için taşıdığı önem kadar önem taşıdığı, öyle pek bilinen bir husus değildir. Gerçekten, bu kez doğrudan doğruya bu Tarih'den bize gelen hiç ama hiçbir şey yoktur. Hatta, Mezopotamya tarihçilerinin bile, uzun zaman onu ele geçirmemiş oldukları anlaşılıyor. Özellikle İbn al-Aşîr, materyalinin bolluğuna rağmen, öyle görünüyor ki, bu yapıtı tanımış değildir. Yalnız bir tek yazar bize bu yapıttan aktarılmış uzun parçalar ya da yapılmış analizler bırakmıştır. Mantıkla bağdaştırılması güç olmakla beraber, bu bir on üçüncü yüzyıl Suriye yazarı olan Sibṭ İbn al-Cavzî ve söz konusu aktarma veya analizlere yer verdiği yapıtı ise *Mir'ât al-zamân*'dır. Şimdiye dek tanınmayan bu kaynağı kullanmış olmak dolayısı ile sahip bulunduğu büyük öneme rağmen, *Mir'ât al-zamân*'ın bu devre ait kısmı hâlâ basılmamış durumdadır.* Herhalde ünik bir yazma olan Ğars al-Ni'ma yazması öyle görünüyor ki, Suriye başkentine bir giriş yolu bulmuştu.

3 H. F. Amedroz, *The historical remains of Hilâl al-Şâbi* (Leiden, 1904), yeniden basılmışı "The eclipse of the Abbasid Caliphate" de, yay. Amedroz ve Margoliouth, C. III (çev. C. VI.)

4 H. F. Amedroz, *History of Damascus by Ibn al-Qalânîsi*, s. 1, n. 2.

* [Prof. Cl. Cahen'in söz konusu ettiği bu kısım bugün -esas itibariyle- yayınlanmış durumdadır (Sibṭ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zaman fi Tarihi'l-âyan*, yay. Ali Sevim, Ankara Üniversitesi, D.T.C. Fakültesi yayınları: 178, T.T.K. Basımevi, Ankara 1968]. [Çeviren].

Çars al-Ni'ma Muḥammad'ın Tarih'i, (bu yıllar için, vefayat kayıtları veren kısımlar dışında hemen hemen tek kaynak olarak kullanıldığı) *Mir'ât'*dan anlaşıldığı üzere, önce Bağdād'ın politik olayları ile ilgili doğru ve mantıklı bir günlük (ruznâme), sonra da İslâm dünyasının Mısır'dan İran'a kadar öteki kısımları hakkında, hatta ara sıra Küçük Asya'ya geçerek, çoğunlukla başka yerlerdekilere uymayan haberler veren bir bilgi hazinesidir. Bu bilgiler yazarın kişisel tecrübesine, tanıdığı kimselerin anlattıklarına ve dökümanlara dayanır. Büyük bir servetin varisi olduğu için,⁵ belki hiçbir zaman bir iş tutmamıştı; fakat Halife al-Ḳā'im'in maiyyeti arasında daima büyük bir itibar görmüştü. '*Uyün al-tavâriḥ*' adını taşıyan sözkonusu Tarih'ine gelince, ben bu yapıtın Sibṭ İbn al-Cavzî versiyonunu, bulunabilecek başka bir iki iktibas ile tamamlayarak⁶ yayınlamayı uzun süredir aklımdan geçirmekteyim; ancak, *Mir'ât'*ın kendisinin, bu devir için, birbirinden çok farklı iki versiyon halinde elimize gelmiş olması ve tabii, bunları birbiri ile karşılaştırma gereğinin bulunması bir güçlük yaratmaktadır.⁷

5 Onun biyografisi için bk. Amedroz, *Hist. Rem.*, Önsöz, özellikle Sibṭ İbn al-Cavzî'den (biraz kısaltılmış olarak); ayrıca Bundārî, Paris, Bibl. Nat. arabe 6152, v. 95a.

[Çars al-Ni'ma'nın hayatı ve yapıtları hk. daha fazla bilgi ve bibliyografya için bk. Ali Sevim, *Mi'âtü'z-zeman fi Tarihi'l-âyan*, "Giriş" s. 5-9. Ancak burada yazarın bilinen her üç yapıtı kaybolmuş olarak gösterilmektedir ki (s. 8), bu doğru değildir. Ali Sevim'in de sonradan fark ederek, kitabın dağılmamış nüshalarında düzelttiği gibi, *Hafavât al-nâdirâ* adlı yapıt halen eldedir ve 1967 de Şam'da basılmıştır]. [Çeviren].

6 Özellikle İbn al-'Adîm'in *Buğya*'sinde; keza İbn al-Ḳiftî, yay. Lippert, s. 211. *Mir'ât'*ın değeri G. Makdişi tarafından da takdir edilmiştir ki, kendisinin yayınlama işine katılmayı kabul etmesi şükranla belirtilmeye değer.

[Ali Sevim, İbn al-'Adîm ve İbn al-Ḳiftî'nin '*Uyün al-tavâriḥ*'den değil, aynı yazarın *Kitâb al-rabî'* adlı yapıtından yararlanmış olduğunu ve '*Uyün al-tavâriḥ*'in Sibṭ dışında hiçbir yazar tarafından bilinmediğini açıklar (Bugyetü't-taleb fi Târiḥ-i Haleb'e göre Sultan Alp Arslan, *Belleten*, C. XXX, S. 118 (1966), s. 219; *Mir'âtü'z-zemân fi Tarihi'l-âyan*, "Giriş", s. 8, n. 26, s. 9, n. 29]. [Çeviren].

7 *Revue des Etudes Islamiques*, IV (1936), 339-40.

[Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Sibṭ'daki bu kısım, Cahen'den önce davranan Ali Sevim tarafından yayımlanmıştır. Bu yayın hakkında, biri Cahen'in kendisinin olmak üzere, şimdiye değin iki eleştiri yazısı çıkmıştır (Cl. Cahen, Notes et documents à propos d'une édition, *Arabica*, Tom. XVII, Fas. 1, 1970, s. 83-9; S. Zakkâr, li-Kitâb Mir'ât al-zamân fi Târiḥ al-a'yân, *Revue de l'Académie arabe de Damas*, Vol. XLV, No: 2, s. 397-417). Cahen yazısında Ali Sevim'in Sibṭ'dan - Selçuklu tarihi ile doğrudan doğruya ilgili olduğunu belirterek - seçmiş bulunduğu metinde eksikler olduğuna ve bundan dolayı pasajlar arasında irtibatlılıklar meydana geldiğine değinerek, buna ilişkin bir dizi örnek vermektedir. Ayrıca bu boşlukların doldurulması için, ilgili başka yapıtlardan da yararlanılması gereğini belirtmektedir. Zakkâr'ın yazısı ise, Ali Sevim'in yayımını hem bu bakımdan, hem de daha değişik bakımlardan çok yönlü bir eleştiriye tabi tut-

Çars al-Ni'ma'ninkinden sonraki yapıtlarla onun kendi yapıtı arasında yapılan bir karşılaştırma, inkârı mümkün olmayan bir ilişkinin varlığını ortaya koyar; ama bu, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, onun yanlışsız veya bütün durumlarda direkt olarak kullanılmış bulunduğu anlamına gelmez. Sonraki yazarların, gerekli olsun veya olmasın içeriği artırılmış özetlemelerle ya da aynı nitelikte bilgilere dayanan yapıtlarla yetindikleri görülmektedir. Bu bakımdan söz konusu edilmesi gereken baş tarihçi herhalde Muḥammad b. 'Abd al-Malik al-Hamaẓānî'dir (ölümü 515/1121).⁸ Dağınık bilgiler ve iktibaslar içinden bunun eserinin ne olup ne olmadığını doğru şekilde ortaya çıkarıp yeniden tesis etmek her zaman kolay değildir; bu da hemen hemen bütünü ile kaybolmuştur. Öyle görünüyor ki, eser, tarihle ilgili olan kısımda, içine, nisbeten ayrıntılı bir Ṭabarî zeyli ile '*Unvân al-siyar*' adını taşıyan (aslında kayıp, fakat iktibaslar sayesinde varlığı bilinen), daha kısaltılarak yazılmış bir genel tarih ve nihayet bir Vezirler Tarihi almaktadır. Bunlardan Ṭabarî zeylinin yalnız onuncu yüzyıla ait bir kısmı kalmıştır (hem de, hayret edilecek şekilde, bir Mağribî yazmanın içinde);⁹ sonuncu ise, Hilâl al-Şâbî'nin yapıtının zeylindeki Vezirler Tarihi'dir.¹⁰ Ancak, bizim Hamaẓānî'nin yaşadığı sırada, az çok tarihçi olan başka Hamaẓānî'ler de vardı ki, bunların eserlerinin özellikle Kâtip Çelebi tarafından karıştırılmış olması muhtemeldir.¹¹ Günün birinde, özellikle Suriye'de, '*Unvân al-siyar*'in bir yazmasının bulunabilmesi hâlâ olanaksız değildir. Çünkü, onbeşinci yüzyılda 'Aynî (daha yayınlanmamıştır) bu eseri sistemli şekilde iktibas eder. Muahhar yapıtlara fazla ümit bağlanamaz. Çünkü, muahhar yazarlar adı geçen kaynaklardan ufak tefek önemsiz iktibaslar

maktadır. Uzun bir 'hata-sevab' listesi veren (s. 401-417) eleştirici, naşirin metni doğru okuyamadığını ifade ederek, onun yeniden gözden geçirilmesi ve yayımın yeniden yapılması gerektiğini öne sürmektedir (s. 400-401). [Çeviren].

8 Ötekilere gelince: Simnâni, bk. benim *Syrie du Nord* (Paris 1940), s. 72, n. 1, (buradaki bilgiye Melikşâh'ın egemenliğinin sonu için Sibṭ İbn al-Cavzî tarafından bu yazarın iktibas edilmiş olduğunu da ekleyerek); İbn Bâbâ al-Ḳâşî, bk. aş. n. 22; İbn Bannâ; bk. aş. s. 77.

9 Bibl. Nat. arabe 1469, şimdi Kan'ânî tarafından *Mashriq* (1955-8) de yayınlanmış bulunuyor.

10 Büyük Tarih'ten yapılmış açık bir iktibas, İbn Ḥallikân (De Slane), I, 464; '*Unvân*'dan iktibas, *Buğya*'de, Saray, II, v. 61a, VI, v. 94a, *Historiens orientaux des Croisades*, III, 706 ve 729 ve hepsinden önemlisi '*Aynî*'de, bk. aş. Ad verilmeden yapılan iktibaslar, İbn Ḥall, III, 231-2, 284, 289, Yâkût, *İrşâd*, V, 69-72, Melikşâh ve Nizâm al-Mulk'ün biyografilerinde Sibṭ İbn al-Cavzî, v.b.

11 Özellikle Abû Şucâ' Şihravayh b. Şahriyâr al-Hamaẓānî (bk. F. Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber*, s. 225, Yâkût, *İrşâd*, I, 94) ve Şahâvî (Rosenthal, *Muslim Historiography*'de iktibas edilmiştir; iki Hamaẓānî için bk. indeks).

yaparlar ama onlara daha ziyade bir bütün olarak ‘İrākiler’ şeklinde atıfta bulunurlar. Bunun sebebi galiba aynı kaynaklardan gelen çeşitli yapıtlar arasında değişikliklerin az olmasıdır. Ben Muḥammad b. ‘Abd al-Malik’in Ğars al-Ni‘ma’yi kullandığını ileri süremem; zaten Muḥammad’ın metni ötekinin kelime kelime kopyası da değildir; ancak, verdiği bilgiler aynı kaynaktan gelir ve onuncu yüzyıl için al-Şābi”yi adı ile zikreder.

Öyle anlaşıyor ki, pan-İslâmik tutumlu büyük Bağdād tarihçileri serisini sona erdiren yazar Muḥammad b. ‘Abd al-Malik al-Hamazānî oldu. Gerçekte VI./XII. yüzyılda hâlâ geleneği sürdürmek iddiasında bulunan yazarlar vardı; al-Zavzānî bunları iktibas eder: 527/1132 ye değin al-Rağūnî, 570/1174 deki ölümü arefesine kadar İbn al-Ḥaddād¹². Henüz ele geçmemiş olan bu yapıtların ikinci derecede bir öneme sahip buldukları ve hemen hemen Irak’a ve Irak’la en yakın teması olan bölgelere inhisar ettikleri anlaşıyor. Halifelikte artık pan-İslâmik bir müessese olarak değil de, daha ziyade bir bölgesel hükümdarlık şeklinde görülen bir yeniden canlanmaya gerçekten yeterince tanık olan hemen bütün Bağdād tarih yazarları için, bundan sonra durum budur. Burada bizi ilgilendiren tek yapıt, ünlü Ḥanbalî tabibi İbn al-Cavzî’nin *Kitâb al-muntazâm*’ıdır.¹³ Bu Tarih üniversal görünümü taşımasına rağmen, gerçekte her şeyden önce Bağdādî’dir. Eser, adlarını henüz sıralamış bulunduğumuz V./XI. ve VI./XII. yüzyıl kroniklerine, bunları 573/1177 yılına değin kullandıktan ve Ḥanbalî râvilerince verilen bilgilerle tezyil ettikten sonra devam eder. *Muntazâm* şüphesiz bize biraz mübalâğalı görünen bir ün kazanmış ve sonraki yazarlarca hep kullanılmıştır; ama doğrudan doğruya Bağdād’ın tarihi için ne denli ilgi çekici olursa olsun, bir genel tarih olarak önemi yoktur. Bölgesel tarih olarak bile eser şaşılacak anlatım dengesizlikleri taşır ki, bunlar herhalde sırf yazarın aceleciliğinden doğmuştur. Ashında İbn al-Cavzî yalnız bilgilerin biyografilerini yazmak istemiştir. Yazar kendisinden sonra genel bir alışkanlık halini alan bir uygulamanın, yani her yıla ait olayları az çok ayrıntılı ölüm kayıtları ile izleyerek, biyografya lûgatlarında (hal tercümesi kitaplarında) alfabetik sıra içinde bulunan materyali kronolojik silsileye koyma şeklinin mucidi olarak görünmektedir.

İbn al-Cavzî’den önce, İbn Ḥamdūn’un *Tazkîra*’sinin yayınlanmamış

12 İbn al-Kıftî’nin özetleyicisi. De Slane tarafından zaten site edilmiş olan pasaj (İbn Ḥall., I, 290) için, aynı zamanda bk. Rosenthal, s. 73.

[Rosenthal’in kitabının gözden geçirilmiş yeni baskısında (1968) s. 82-3. Burada al-Rağūnî adı al-Zâğūnî şeklindedir]. [Çeviren].

13 Yay. Krenkow (Haydarabad), 5 cilt ve İndeks, 1357-1360/1939-41.

olan tarih kısmı dışında, dikkat çekmeyi gerektiren pek bir şey yoktur. İbn Hâmîdün'un yapıtının 533/1158 de son bulan bu tarih kısmı,¹⁴ içine çeşitli doğu İslâm ülkelerine ait kısa bilgiler ahr. İbn al-Cavzi'den sonra, belki başka bir kayıp eserin, yani aşağı yukarı VI./XII. yüzyıl sonunda Suriye'de bir Iraklı göçmen tarafından telif edilmiş olan Tabarî Muhtasarı zeylinin üzerinde bir parça durulması gerekir. İbn al-'Adîm'in *Buğya*'sinde, sözkonusu zeylin yazarı Abû Gâlib b. al-Ḥuşayn al-Şaybânî'den iktibas edilmiş olan ve kitabın V./XI. ve VI./XII. yüzyıllara ait izahatı arasına serpiştirilmiş bulunan parçalar, Suriye'yi merkez almakla beraber, adı geçen yazarın Sultan Alp Arslan'ın genel faaliyeti hakkında geniş bilgi sahibi olduğunu göstermektedir.¹⁵ Diğer bir tür, Muḥammad 'İmrânî adında başka bir Iraklı sürgünün, *Tazkîra*'den bir kaç yıl sonra ve her halde kısmen ona dayanarak yazdığı, saltanat sürelerine göre tertip olunmuş Halifeler Tarihi'dir.¹⁶ Burada bizi Selçuklu egemenlik alanının çok dışına çıkmaya zorlayacak eserler üzerinde uzun uzun durmaya imkân yoktur.¹⁷ Gerçekte bizim VI./XII. yüzyıldaki Irakî-İranlı tarih yazıcılığı ile ilgili bilgimizin çoğu, biraz muahhar bir yapıt olan İbn al-Aşîr'in *Kâmil*'inden gelmektedir. Bu yapıtta bir iktibas dolayısı ile bir kez adı geçen İbn al-Cavzi'nin¹⁸, Mezopotamya dokümantasyonunun tedariki bakımından, aşağıda ele alacağımız doğrudan doğruya Selçuklulara özge kaynaklardan ayrı olarak, onun biricik kaynağını teşkil etmiş olması düşünülemez. Sonradan öğrencisi İbn Ḥallikân'ın da ara sıra yapmak zorunda kaldığı gibi,¹⁹ İbn al-Aşîr'in direkt olarak Abû Gâlib *Zeyli* ile İbn Ḥaddâd'ı kullanmış olması muhtemeldir. Öteki bölgelerin tarihçilerine karşın, birçok kez 'İrâkîler' e atıfta bulunması, her halde onlardan bir kısmını izlediğine delâlet eder; fakat bu konuda şimdilik daha kesin bir şey söylemeğe muktedir olamadığımızı itiraf etmeliyiz*.

14 R E I (1936), s. 337. *Tazkîra*'nin bir kısmı Kahire'de Ḥancı firmasınınca 1345/1927 de basılmıştır, fakat ben henüz içindekilerin ne olduğunu araştırma imkânı bulamadım.

15 *Syrie du Nord*, s. 53; İbn al-Dahhân'a da bk. ibid., s. 54.

16 R E I, gösterilen yer; İstanbul yazmasının (kataloglarda belirtilmemiş olan) bir kopyası Bibl. Nat. arabe 4842 dedir.

17 Bu konuda benim *Syrie*'ye başvurabiliriz, s. 48-9, 53, 54 ve 71-2.

18 Gerçekten de yalnız ölümü dolayısı ile (XII, 112); fakat metinde benzerlikler pek çoktur.

19 De Slane, II, 138.

* [Bu hususta şimdi bk. Ali Sevim, *Buğyetü't-taleb fi Târîh-i Haleb'e göre Sultan Alp-Arslan*, s. 216, 220; Ramazan Şeşen, *Alp Arslan'ın hayatı ile ilgili Arapça kaynaklar*, TM, C. XVII (1972), s. 103-4. İkinci makalenin yazarı biyografik yapıtlarda Alp Arslan'ın hayatına ilişkin bilgilerin Irak kökenli kaynaklardan alındığını belirterek, bu kaynakları iki kola ayırır: Bu kollar-

Kāmil gibi, Gregory Abu'l-Farac Bar Hebraeus'un Süryanice bir yapıt olan (yazarın kendisi tarafından Arapçaya çevrilmiştir) *Chronography*'si de,²⁰ aynı bakımdan bir istisna sayılmalıdır. Gregory, Süryani seleflerinden başka, İran ve Arap tarihçilerinden yararlanmıştı. Sonuncular arasında İbn al-Aşir'in en önemli yeri tuttuğu görülmektedir; fakat yazar, Büyük Selçuklular tarihi için esas itibriyle Bağdâdî kaynaklardan, özellikle Sibṭ İbn al-Cavzî'nin mensup olduğu eserler grubundan alınmış olsa bile, bir takım tamamlayıcı bilgilere de sahipti.²¹

İran'da da azçok genel tarih niteliği olan birkaç eser kaleme alındı. Bunlarda İran genellikle daha büyük bir yer tutar. Bir iki yazar İslâm dünyasının bir hanedanlar silsilesi tarzında tarihini zaten yazmışlardı.²² 520/1126 da, muhtemelen Fars'daki Yezdli Kākūye prenslerinin sarayında bulunan anonim bir yazar, bu türden Farsça bir yapıt ikmal etmiştir. Bu yapıt, yani *Mucmal al-tavāriḥ*, eski İran hükümdarları ile başlar. Kitabın söz konusu tarihe değin Selçuklulara ayrılmış son sahifelerinin muhtemel olarak 'Irâkî kaynaklarla, belki de 'Abd al-Malik al-Hamaẓānî ile ilgisi vardır; daha önceki devir için eser Hilâl al-Şâbî'nin adını verir.²³

İran'daki Selçuklular devri için, daha önemli olan yapıt, görünüşe göre, İbn Funduk diye tanınan Hürāsânî 'Ali b. Zayd al-Bayhaḳî'nin *Maşârib al-tacârib*'i idi. Ne yazık ki bu yapıt da tümünden kayıptır. Eserin adı, açıkça Miskavayh'in (aslen Şâbit b. Sinân ve Hilâl al-Şâbî'nin kroniklerinden adapte edilmiş) *Tacârib al-umam*'inin bir zeyli olduğu izlenimini veriyor. İbn Funduk baş-

---

dan birinin - Cahen'in görüşünün aksine, pek değerli bilgi içerdiğine inandığı - İbn al-Cavzî'ye dayandığını ve Sibṭ ibn al-Cavzî, al-'Aynî, İbn al-'Amîd ve İbn Vâsîl'den meydana geldiğini; ötekinin 'İmâd al-Dîn al-İşfahânî ile Abû Galib 'Abd al-Vâhid b. Mas'ûd b. al-Ḥuşayn'a dayanan İbn al-'Adîm ve Zahabî'den ibaret bulunduğunu söyler. Ayrıca, gerek İbn l-Cavzî'nin temsil ettiği kolun, gerekse 'İmâd al-Dîn'e dayanan kolun esas itibariyle Ğars al-Ni'ma Muḥammad ile devrin öteki yazarlarından yararlanmış olduklarını belirtir (s. 105). Yazar, söz konusu iki koldan da yararlandıklarını söylediği Şadr al-Dîn al-Ḥuşaynî, İbn al-Aşir, İbn Ḥallikân ve Baybars al-Mansûrî'nin verdiği bilgileri daha zayıf bulur. [Çeviren].

20 Yay. ve İng. çev. Budge (1932), 2 cilt. [Bunun Türkçesi: *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1950]. [Çeviren].

21 Örneğin bk. benim 'La Campagne de Mantzikert' adlı makalem, *Byzantion* (1934), özellikle son sahifeler. [Bu yazının Türkçesi TM, C. XVII (1972), s. 77-100, çev. Zeynep Kerman]. [Çeviren].

22 Msl. İbn Bâbâ al-Kâşî. Bu yazar belki de hiç ortaya çıkmamış olan bir Selçuklu Tarihi'ni haber verir [Hamdani, 'bazı nadir yazmaları İstanbul'da', JRAS (1938), s. 562-3].

23 Yay. Bahâr (Tehran, 1936) (bunda, eserin yalnız Paris yazmasında bulunan Gazneliler bölümü yoktur).

ka bir yerde²⁴ bize kendisinin Gazneli yazar 'Utbi'yi devam ettirdiğini bildirir. Bunu, yazarın 'Utbi'nin durduğu tarihten, yani 410/1019 dan başladığı manasında anlamamak gerekir; çünkü, elimizde *Maşārib*'den yapılmış daha eskiye ait bir iktibas vardır.²⁵ İbn Funduk bu yapıtı Arapçayı bırakmakta olan bir ülkede bu dilde kaleme almış, bunu yaparken aksine belki de Arap ülkeleri ile ilgili belgelerden yoksun bulunmuştu. İşte bu faktör, şüphesiz onun kaybolması nedenini açıklar. Eğer *Maşārib*'in içeriği Arap ülkelerinde tatmin edici bulursa idi, bu onun korunmasını sağlayabilirdi. Bununla beraber, şayet Cuvaynî tarafından yapılmış olan iktibas²⁶ doğrudan doğruya yapıtın kendisine dayanıyorsa, demek ki, Moğol devrinin başlangıcında ona rastlamak olanağı vardı. Sonra, yalnız İran'da seyahat etmiş Yâkût değil,²⁷ hepsinden önemlisi İbn al-Aşîr²⁸ de onu kullandığına göre, VII./XIII. yüzyılda bir yazma Arap ülkelerine ulaşmış olabilir.

Maşārib'in mahiyetini ortaya koymanın tek yolu, bu yazarlarca yapılmış olan iktibasları, İbn Funduk'un (bu kez elde bulunan) öteki eserlerinde verdiği bazı kayıtları da katarak, toptan kullanmaktır. Eserin hakiki bir genel tarih mi, yoksa esas itibarıyla bir bölgesel tarih mi olduğunu keşfetmemiz imkânsızdır. Ne zaman bitirilmiş olduğu da açıkça belli değildir. Dört ciltten ibaret bir ilk şekil halinde iken, Yâkût ondan İbn Funduk'un otobiyografisini çekmiş ve 549/1154 de duran bu otobiyografinin bizim elimize geçmesini sağlamıştır;²⁹ fakat bu otobiyografi ve otobibliyografide, yazarın yapıtları arasında biyografiler koleksiyonu olan kitabının, yani *Tatimmat şivân al-hikma*'sinin adı zaten zikredilir. Bu yapıtta ise yazar, *Maşārib*'inin 'sekizinci' cildinden bahseder;³⁰ bu durumda onun her iki eserin telifini aynı zamanda yürütmüş olması gerekir. İbn al-Aşîr, 568/1172 de başladığı ve 595/1198e kadar anlatmaya devam ettiği Hıvârizm tarihiyle ilgili bir rivayeti İbn Funduk'a isnat eder. Ama, buradaki son tarih gerçekte olanaksızdır. Çünkü İbn Funduk kendi deyişine göre 499/1105 de doğmuştur; bilinmeyen bir kaynaktan yararlanan Yâkût onun ölüm tarihi olarak doğrudan doğruya 565/1169 yılını gösterir; yazarın, bugün elimizde bulunduğu halde, Yâkût'un listesinde göremediğimiz başka bir yapıtı olan

24 *Tārîh-i Bayhaq*, yay. Aḥmâd Bahmanyâr, s. 25, Muḥammad Kazvî'nin Önsözü ile.

25 Yâkût, *İrşâd*, II, 314, Büveyhî veziri İbn 'Abbâd ile ilgili.

26 *Tārîh-i cahân-guşâ*, II, 1.

27 *İrşâd*, gösterilen yer ve V, 124-6 (Selçuklu veziri al-Kundurî hk.).

28 *Kâmil*, yay. Tornberg, XI, 249, fakat krş. aş.

29 *İrşâd*, V, 208-12.

30 *Tatimma*, yay. Muḥ. Şafî (Lahor, 1935), s. 166.

Bayhağ Tarihi'nin son yılı 562/1166 dır.³¹ Acaba, İbn al-Aşîr'in *Maşârib*'i ancak bir başka eser aracılığı ile tanınması ve bu eserden yaptığı bir iktibas (eğer Hıvârizmliler hanedanının başlangıçlarına ait genel bir izahatın içinde buldu ise, bu 568/1172 den önceki hususlarla bile ilgili olabilir) doğru şekilde sınırlamayı başaramamış olması mümkün müdür; ya da, o notlarını karıştırmış olabilir mi? Biz bu soru ile *Kâmil*'in kaynakları arasında *Maşârib*'in yerini daha genel olarak saptamak işine giriştiğimiz zaman yeniden karşılaşacağız.

Fakat, her şey bir yana, *Maşârib*'in kendisinin çok geç kaleme alınmış olması, yazarın ilk Selçuklular konusu üzerinde doğrudan doğruya tanıklıktan bahsetmesine olanak bırakmaz. Bu yüzden de, bizim karşıımızdaki sorun onun kendi kaynaklarının neler olduğu sorunudur. İbn Funduk'un başka yerlerde atıfta bulunduğu genel karakterli ilk tarihler, 'Utbi'nin Gazneli Maḥmūd'a ait biyografisine Abu'l Ḥasan Muḥammad b. Sulaymān adlı biri tarafından yazılan bir zeyl ile Abu'l-Faḫl Muḥammad b. Ḥusayn al-Bayhağî'nin ünlü muazzam tarihidir. İbn Funduk, sonuncu yapıtın Saraḫs ve Nişâpūr arasında dağınık olan ve bugün ancak bir kısmı yeniden keşfedilmiş bulunan ciltlerine ³² daima başvurmak olanağına sahip olmuştu. V./XI. yüzyıl ortasından itibaren kesinlikle görüldüğü gibi, İbn Funduk, yerel tarihlerdeki dağınık notlar bir yana, artık elinin altında kendinden önceki yazarlara ait eserlere sahip bulunmuyordu ve materyali bizzat toplamak için bir çaba harcamak zorunda idi. Kendisinin Nişâpūr'daki uzun süren ikameti ve Sultan Sancar'ın sarayında bulunan yüksek mevki sahibi kimselerle yakın ilişkisi, bu çabayı kolaylaştırmış olabilir.

Maşârib'den her halde geniş bir şekilde yararlanabilmiş olan tek mevcut yapıt İbn al-Aşîr'in *Kâmil*'dir. Bu seçkin tarihçinin nezdinde *Maşârib*'in görünüşe göre büyük bir yeri olmuştu; çünkü, bir yandan onun belgesel araştırmalarının genişliği bizim hayranlığımızı celbedecek derecede iken, öte yandan kendisinin Farsça bildiğini gösteren hiçbir belirti yoktur. Bu demektir ki, İran alanı için elinin altında hiç Arapça metin bulunmamış olsaydı, büyük ölçüde güçlükle karşı karşıya gelmiş bulunacaktı. Onun doğu İran hakkında verdiği bilgi, tamamen kendisinin bildiğimiz öteki kaynakları gibi kaynaklara (bk. yine aş.) dayanılarak verilmiş olamaz. VI./XII. yüzyıl ortalarında özellikle bollaşan bu bilgi 560/1164 sıralarında birdenbire azalır ki, bu tarih *Maşârib*'in bitimi için çok akla uygun bir tarihtir. İbn Funduk'un *Tārîḫ-i Bayhağ*'-

31 Bk. yk. n. 24.

32 *Tārîḫ-i Bayhağ*, 19, 175.

ında olayların mevzii ve parça parça olarak anlatılışı tam bir karşılaştırma yapmayı engeller ise de, hiç değilse genel tarih zemini aynıdır. Öte yandan, *Kāmil*'de *Maşārib*'e yapılan tek açık referans bizi, görmüş olduğumuz gibi, sanki bir olanaksızlıkla karşı karşıya getirir. Sonra, VI./XII. yüzyıl ortasına gelinceye değin doğu İran'daki olaylar, batı İran'dakilerle aralarında bağ olmadığı zaman, İbn al-Aşir tarafından mutlaka daha kısaltılmış biçimde anlatılır. Gerçi Yâkût *Maşārib*'den, Vezir al-Kundurî ve onun şair Bâharzî ile ilişkisi hakkında, şüphesiz İbn al-Aşir'in benzer rivayetinin alındığı kaynaktan alınan pasajlar aktarır; ama, bu kayıtlar Bâharzî'nin *Dumyat al-kaşr*'ı üzerindeki şerhlerde ve birazdan sözkonusu edeceğimiz *Zubda*'de de bulunacağı için,³³ Yâkût ile İbn al-Aşir'in karşılaştırılması bize kesin bir sonuç vermez. Gerçekten, İbn al-Aşir *Maşārib*'in, ya tümünü ya da ciltlerinden bazılarını tanımıştır; ancak bu bir aracı eser vasıtası ile vukubulmuş olabilir. Bunun hangi eser olduğunu saptamak gerekir. 568-90/1193 yılları arasında, Hıvârizmşâh Töküş ile ilgili olan olaylar için gene İbn al-Aşir ve Cuvaynî arasında bir paralellik vardır. Bundan dolayı, biz ikinci yazarın *Maşārib*'i tanımış olması imkânının bulunduğunu söyledik. Ama Cuvaynî'ce, Hıvârizmşâh'lar Tarihi'nin baş tarafında bu eserden yapıldığı görülen açık iktibas, sadece söz konusu hanedanın uzak kökenleri ile ilgilidir ve söz konusu yazar da bunu bir aracı vasıtası ile öğrenmiş olabilir. Belki iki yazarımız da, muhtemelen Arapça olan ortak bir aracıdan yararlandılar. Meselâ bir tanesi, sonradan İbn Hâlikân'ca tanınan al-Ma'mûnî'nin Hürāsân Tarihi olabilirdi, ama bu eser 570/1174 de kesilmektedir.³⁴

Şimdi biz, *Maşārib al-tacārib* ile, doğrudan doğruya Selçuklu hanedanı için üç önemli tarihin arkası arkasına kaleme alınmış olduğu devre ulaştığımız bulunuyoruz. Elbette bu, daha yüzyılın (XII.) başında var olan bir eserin, yani V./XI. asır sonu ile VI./XII. asır başlarında ünlü bir bilim adamı ve yüksek bir Selçuklu devlet memuru olan Abū Tâhir al-Ĥâtûnî'nin kitabının üzerinde hiç tartışma yapmaya değmeyeceği anlamına gelmez. Fakat, bu hususa yalnız IX./XV. yüzyıl sonu yazarı Davlatşâh³⁵ tanıklık eder ve Davlatşâh'ın Abū Tâhir'in eserinden yaptığı iktibaslar da, onun aynı yazarın bir antolojisinden

33 *İrşād*, V, 124-7; *Kāmil*, X, 20-1. Bir şiir antolojisi olan *Dumya*, şairin efendisi olan ve arasına kendisi de şairlik yapan al-Kundurî'ye özel bir bölüm ayırmıştır.

34 Bu eser geriye doğru Büveyhî devrine kadar gidiyordu; İbn Hâll. (De Slane), II, 334. Aynı yazar, Sancar'ın saltanatı dolayısı ile (I, 506) ve Alp Arslan'ın hayatının izahı sırasında (III) söz konusu etmiş olduğu Dubays'in ölümü ile ilgili olarak, ondan iktibaslarda bulunur. Farsça'da bk. Faḥr al-Din Râzî'nin *Cavâmi' al-'ulûm*'unun tarih bölümü.

35 Yay. E. C. Browne, s. 64, 76.

aldığı parçalar gibi, tamamen şairlerden derlenmiş parçalardan ibarettir. Aynı şekilde, 'İmād al-Dīn ve Zāhīr al-Dīn (bk. aş.) de Abū Ṭāhīr'in şairlik faaliyetine tanıklık ederler. Bunlar Abū Ṭāhīr'e, şiirleri ile birlikte çeşitli fıkralar ve taşlamalar da izafe ederler; ama mutad anlamda bir tarihi eserden söz etmezler.³⁶ Büyük Selçuklu devri hakkında yazı yazan muahhar müelliflerin verdiği malûmat ('İmād al-Dīn'in Irak'a ait kaynaklardan yapmış olduğu iktibaslar bir yana, bk. aş.) genellikle şaşılacak derecede zayıf olduğu için, bu eserin ya çok önemsiz sayılarak ihmal edilmiş bulunduğu ya hiç mevcut olmadığı ya da en azından meçhul kaldığı iddia edilebilir. Abū Ṭāhīr'in kendine ve çağdaşlarına ait şiirlerden oluşan bir antolojinin orasına burasına serpiştirdiği anılara materyal teşkil eden niteleyici ve anlatıcı anekdotlar kaleme almış olduğu tahm'n edilebilir; ancak bu, bu konuda yapılabilecek en ileri ve hatta keyfi olan tahmindir.

Buna karşılık, Farsça orijinal biçimleri ile kayıp buldukları halde, 'İmād al-Dīn İsfahānī'nin verdiği Arapça kırk içinde³⁷ özünü koruyan ve günümüze dek gelen anılar vardır: Vezir Anūşīrvān'ın anıları. Görünüşe göre, bun-

36 'İmād al-Dīn, Abū Ṭāhīr'i, ara sıra kendisinden aldığı manzum satırlardan başka (bunlar Davlatşāh'ınkilere uymaz), V./XI. yüzyıl sonunda vezirlik yapan birisi için kaleme alınmış bir hicviyenin yazarı olarak iktibas eder (Bundārī, yay. Houtsma, s. 89, 105-8, 110). Zāhīr al-Dīn (s. 32 = Rāvandī, s. 131), Melikşāh hakkında Abū Ṭāhīr'in kendi kaleminden çıkmış bir anekdot görmüş olduğunu ileri sürer ki, bu, onun söz konusu anekdottan daha genel nitelikte herhangi bir yapıt kullandığı ihtimalini ortadan kaldıran bir iddiadır.

[Sultan Sancar zamanında yaşamış Abū Ṭāhīr Ḥātūnī (Sultan Mehmed Tapar'ın eşi Gevher Ḥātūn'a mensup olduğu için böyle anılıyordu) 'İmād al-Dīn İsfahānī'de *Tanzīr al-Vazīr al-zīr al-hūzūr* namında bir hicviyenin (Bundārī'de Cahen tarafından gösterilen yer) ve Zāhīr al-Dīn Nişāpūrī (*Salcūk-nāma*, yay. İsmā'il Ḥān Afşār, Tahran 1332 ş/1953, s. 32; A. Ateş, *Cāmi' al-tavāriḫ*, *Selçuklular Tarihi*, s. 48) ile - ondan naklen - Rāvandī'de (s. 131, 136) Melikşāh adına yazılmış *Şikār-nāma* adlı bir yapıtın müellifi olarak gösterilmektedir (Cahen'in Melikşāh hakkında bir anekdot dediği budur); XV. yüzyıl yazarı Davlatşāh ise *Tazkirat al-şu'arā*'sında onun *Tārīḫ-i Āl-i Salcūk* isimli bir eseri bulunduğu dair (bundan iktibaslar yapmak sureti ile) müteaddit kayıtlar verir (Browne yayını, s. 64-5, 76, 82). Davlatşāh'ın nâşiri, Abū Ṭāhīr'in - Cahen'in de benimsediği şekilde - daha ziyade bir şiir antolojisi (Manāḳib al-şu'arā) yazmış olabileceğini söyler ve *Tārīḫ-i Āl-i Salcūk*'un varlığını ve mahiyetini şüphe ile karşılar (*Literary history of Persia*, Cambridge 1928, C. II, s. 326). Barthold ise Davlatşāh'ın sözünü ettiği bu yapıtın Abū Ṭāhīr tarafından yazılmış bir tarihi eser olduğunu kesinlikle kabul eder (*Turkestan down to the Mongol invasion*, London 1928, s. 27). 'Affān Salcūk yukarıda bahiskonusu ettiğimiz tezinde, Davlatşāh'ın Abū Ṭāhīr'in *Āl-i Salcūk Tārīḫi*'nden yaptığı iktibaslardan ve Zāhīr al-Dīn Nişāpūrī tarafından verilen - Abū Ṭāhīr'den nakledilmiş olduğu zannedilen- kayıtlardan aldığı iki küçük parçayı karşılaştırmaktadır ki, benzerliğin çok açık şekilde görünmesi bakımından ilginçtir (s. 11)]. [Çeviren].

37 MS., Bibl Nat. arabe 2145.

lar yalnız kişisel anılardan ibaret olmadığı gibi, tam anlamıyla bir kronik de değildir; ama ikisi arası bir şey, yani "ait buldukları devirlerin tarihine bir katkı olacak biçimde anılar"dır. Bu anılarda, vezirlerin ve mesai arkadaşlarının meydana getirdiği çevre içindeki kişisel sorunların ve çekişmelerin, ne yazık ki, aynı kimselerin hükümetle ilgili fonksiyonlarına göre daha çok yer tuttuğu ve esas teşkil ettiği görülmektedir. 'İmād al-Dīn, Malikşâh'ın saltanatı dolayısı ile Anūşirvān'a atıfta bulunur; oysaki, Anūşirvān söz konusu devir için eksiktir. Bu yazar başka bir yerde Anūşirvān'ın eserinin 528/1133 e değin sürdüğünü söylemiş olduğu halde, onu ismen son olarak 522/1128 de zikreder.³⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Anūşirvān'ın Anıları'nı, 'İmād al-Dīn 'den başka ne bir Fars, ne de bir Arap yazarı görmüştür. Bütün belirtiler, aynı mahfillerin adamı olan 'İmād al-Dīn'in elinde ünik bir yazma bulunduğunu göstermektedir. 'İmād al-Dīn bu yazmayı bir Arap ülkesinde Arapçaya çevirdiği için, orijinalin kullanılmasına artık gerek kalmamış ve dolayısı ile yazma ortadan çekilmiştir.

Moğol devrinde önemsiz bir Selçuklu Tarihi yazmış olan 'Ali b. Hıusayn, bunun önsözünde, kendisinden önce, eserini Maḥmūd'un saltanatında kesen bir yazarın dışında bir başka yazara rastlamadığını bildiriyor.³⁹ Yapıtının tümü ile Zahir al-Dīn'e veya Rāvandī'ye (bk. aş.) dayandığı şüphesiz olduğu için, 'Ali tamamen bir yalancı olarak suçlanmaktadır.⁴⁰ Bunda belki biraz acele edilmiştir. Şu bir vakiadır ki, bu üç yazar da, Maḥmūd'un saltanatını anlatırken, sanki verdikleri bilgide fiilen bir kesinti varmış gibi, tuhaf bir şekilde, kısa kısa ifadeler kullanırlar. 'Ali'nin, söz konusu eserde Maḥmūd'un saltanatının da bulunduğunu söylediği görülüyorsa da, bu referans *Mucmal al-tavāriḥ* için olamaz. Çünkü, *Mucmal*'de, özellikle bu devir, yani Maḥmūd'un saltanatı olağanüstü şekilde geniş bir tafsilatla anlatılır. Aynı nedenle, Anūşirvān'ın Anıları'nı düşünmek de olanaksızdır. Öte yandan, eğer Tahir'in Anıları mevcut olarak kabul edilirse, bu defa da, bunlarda Maḥmūd'un saltanatını içermiş olabileceklerini gösteren bir belirti yoktur. Her halde bahiskonusu yapıt burada üzerinde durulacak çok önemli bir yapıt da olamaz.

Bize kadar ulaşmış bulunan önemli Selçuklu Tarihlerinden zaman itibariyle birincisi ve galiba ilk kez kaleme alınmış olanı 'İmād al-Dīn İsfahānī'nin yapıtıdır.⁴¹ Kendi tanıklığına göre,⁴² 'İmād al-Dīn aslında esere 597/1183 e de-

38 Bundārī, s. 150 ve Houtsma'nın Önsöz'ü, s. XXX.

39 *al-Urāda* . . . , yay. K. Süsseim, s. 15.

40 Muḥ. Kazvīnī, Cuvaynī yayınına yazdığı Önsöz'de, *Tārīḥ-i cahān-guşā*, s. LXXXV; Muḥ. İkbāl tarafından Rāvandī yayını Önsöz'ünde tekrarlanmıştır. *Rāḥat al-şudūr*, s. XXXIV.

41 Bk. n. 37.

42 Bundārī, s. 136.

ğin -ki, bu sırada zaten on yedi yıldan beri Suriye'de bulunuyordu- son şeklini vermemiştir. Fakat, ayrıntılı tarih, yazarın Irak'ı terketmek zorunda kaldığı anda fiilen kesilir ki, bizzat kendisi de bu uzaklaşmanın onu daha fazla bir şeyler yapmaktan alıkoyduğunu söyler.⁴³ Bu durum onu, her şeyden önce geçmişe ait kayıtları yeniden bulup çıkarmaktan alıkoymuş olmalıdır; sırf kendi belleğinin veya Suriye'de mevcut bulunan kroniklerin, onu, çevirisini yaptığı Anüşirvân'ın Anıları'nı tezyil ve ikmal ederken verdiği ayrıntılı izahat için gerekli bütün malzeme ile tehziz etmeye yetmiş olabileceğine inanmak da güçtür. Bunun için, biz onun 562/1166 dan önce Tarih'inin projesini tasarlamış, kompozisyonu için notlar almış ve Anüşirvân'ın yazmasını elde etmiş olduğunu kabul etmek zorundayız. *Nuşrat al-fatra* diye adlandırılan bu tarih, 'İmâd al-Dîn'in kaleminden çıkan bütün öteki şeyler gibi aşırı süslü bir üslûpla yazılmıştır. Bu nedenle, tıpkı yazar gibi Suriye'de bir göçmen olan yurtdaşı al-Bundârî 623/1226 da eseri, içindeki bilgileri aynen korumak üzere, üslûp bakımından daha basitleştirerek yeniden kaleme almıştır.⁴⁴ Mamafih, eser, İbn Abî Tayyî⁴⁵ ve birazdan sözkonusu edeceğimiz *Ahbâr*'ın yazarınca bilindiği anlaşıldığına göre, demekki zaten tam bir başarıya ulaşmıştı. Onu aşağı yukarı Bundârî'nin çalıştığı sırada İbn al-Aşîr de tanımakta idi.

'İmâd al-Dîn'in kaynakları epeyce karışıktır. Kitabın çekirdeğini Anüşirvân'ın Anıları teşkil eder; fakat, kendisinin de söylediği gibi, yazar bu anıların çevirilerini yaparken, onları doğrudan doğruya ait buldukları devir bakımından gerekli gördüğü zaman tamamlar ve düzeltir. Öte yandan açıkça görülür ki, 'İmâd al-Dîn, Anüşirvân'ın Anılarına zeyl olan Selçuklular tarihi bakımından da, söz konusu sülâlenin ilk mensuplarının tarihi için de, Anüşirvân'dan birşey almış değildir. İkinci husus için, her halde *Nuşra*'nın bütün

43 Bundârî, s. 304.

44 Yay. Houtsma (*Recueil de textes, ...*, II). Ben bir kez Malâzırt seferi hakkındaki uzun izahat (bk. bk. n. 21) ve başka bazı pasajlar için Bundârî ile orijinali dikkatlice karşılaştırdım ve açıkça anladım ki, Bundârî sadeleştirmeyi yaparken bütün güç hususları (tüm anlam) titizlikle korumuştur.

['İmâd al-Dîn'in yazma halindeki *Nuşrat al-fatra* va *uşrat al-fatra* adlı yapıtının (bk. n. 37) Bundârî'ce yapılan özeti *Zubdat al-nuşrat* va *nuşbat al-uşra*'nın Houtsma yayınının Türkçe çevirisi: Kıvameddin Burslan, T. T. K. yay., İstanbul 1943; Anadolu tarihi ile ilgili kısımların çevirisi ve başka kaynaklarla notlanması: Ramazan Şeşen, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (Ankara 1971), s. 252-61. R. Şeşen - Cahen'in yukarıdaki açıklamasına rağmen - Anadolu ile ilgili kısa bahislerin çevirisini yaparken Bundârî'yi 'İmâd al-Dîn'in aslı ile karşılaştırsa belki iyi olurdu. Oysaki, bu yazıda MS. den bahis bile edilmiyor. [Çeviren].

45 İbn al-Furât'ın Doğu hakkında İbn Abî Tayyî'den iktibas ettiği şeylerin hepsi, fazlası olmaksızın 'İmâd al-Dîn'in söylediklerinin aynıdır.

bilgi kaynakları ‘İmād al-Dīn tarafından alınmış notlar ile yine onun ve hepsi de Selçuklu yönetiminin önemli kişileri olan akraba hısımlarının tecrübelerinden ibaretti. V./XI. yüzyıl için sorun pek bu kadar basit değildir; çünkü, burada yazar sağlıklı metin karşılaştırmalarına çoğunlukla olanak bırakmayacak biçimde, hep haddinden fazla özetleme yapar. Fakat, genel bir kural olarak, Melikşâh’ın saltanatı ve ilk iki Selçuklu sultanının devirlerine ait ifadelerinin içeriği bakımından onun Anūşirvân’a yaptığı ilâvelerin karakteri bizi, isabet ihtimali daha fazla olmamakla beraber⁴⁶, yine aynı şekilde Bağdâd tarih yazıcılığına eğilmeğe sevkeder. Çünkü Bağdâd tarih yazıcılığı ile onun arasında inkâr edilemeyecek bir benzerlik vardır. Yazarın Ğars al-Ni‘ma’yi mutlaka okumuş olduğu söylenemez; ama o Hamazâni’yi herhalde okumuştur.

‘İmād al-Dīn’in Tarih’inin, 485/1092 – 547/1152 yılları için, günümüze *Zubdat al-tavârih*, *Ahbâr* (önünde *fi* bulunmayarak) *al-umarâ’ va’l-mulûk al-salcûkiyya* diye, biraz garip şekilde çift isimle, tek yazma halinde ulaşılmış bulunan bir yapıta kaynak olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihler arasında hemen hemen tek kaynak olarak ‘İmād al-Dīn’i kullanan yapıtın geri kalan yerlerinin onunla bir ilişkisi yoktur.⁴⁷ Elimizde bulunan şekle göre, metnin yazılması 622/1225 tarihinde tamamlanmıştır; fakat asıl hikâye 590/1193 yılında yani, buyruğunda yazarın tanıdığı kimselerden biri bulunan sonuncu İran Selçuklu Sultanı Tuğril’in ölüm tarihinde biter.⁴⁸ Bu duruma göre, aslında yapıtın VI./XII. yüzyılın sonunda kaleme alınmış olması (birazdan bunun bir kanıtını göreceğiz) ve 622/1225 e değin gelen referansların sonraki bir kopyacı ya da müstensih tarafından yapılmış bulunması olasılığı vardır. Yapıt (hiç olmazsa ilk cümlelerinde) *Sayyid Şadr al-Dīn* ‘Ali b. Nâşir adlı birine atıfta bulunarak başlar. Cuvaynî⁴⁹ ve Kamâl al-Dīn b. al-‘Adīm⁵⁰ de aynı kişiyi gerçekten Selçukluları konu alan bir *Zubdat al-tavârih*’in yazarı olarak zikrederler. Bununla beraber, bizim elimizde bulunan metinde, ifadesinden kendisinin mütekellim durumunda olduğu anlaşılan bir yazar, Hıvârizm’e bir yolculuk sırasında, *seyhleri* Malâzgirt savaşına (464/1071) katılmış bir tüccarla karşılaşmaktadır.⁵¹ Bu durumda, tabii bir 622/1225 ler yazarı hiç sözkonusu olamaz; bir VI./XII. yüzyıl yazarı için ise ihtimal oldukça zayıf-

46 Aynı zamanda Abū Tâhir’den ve başkalarından alınan şiir parçalarını çıkararak.

47 Yay. Muḥ. İkbâl (Lahor, 1933). [Bunun Türkçe çevirisi: Necati Lügal, T. T. K. yay. Ankara 1943]. [Çeviren].

48 s. 191.

49 *Târih-i cahân guşâ*, II, 44.

50 *Buğya*, Bibl. Nat. arabe 2138, v. 189a; Muḥ. İkbâl’in yay. s. 30 başında.

51 s. 51.

lar. Ayrıca, H̱vārizm'e giden yolcu V./XI. yüzyılda H̱urāsān ile ilgili önemli bilgiyi vermiş kişi olarak bir doğulu olabileceği izlenimini yarattığı halde, bahiskonusu yazar açıkça anlaşıldığına göre kuzeybatı İran'dandır (bk. aş.). Ama, eğer iki yazar varsa, bunların hangisi 'Ali b. Nāşir'dır? Bir zamanlar Süsseim,⁵² onun, 'Umdat al-ṭālib fi ansāb āl Abī Ṭālib'de adı geçen ve VI./XII. yüzyıl ortalarında hayatta bulunmuş olması gereken bu isimdeki bir *sayyid* ile aynı kimse olduğunu öne sürmüştü. Ama, yine Cuvaynī, galiba biraz sonra gelen (Arslan'ın saltanatı zamanında, aşağı yukarı 560/1164 yılına ait olan) ve yazarın kuzeybatı İran'da yaşayan biri olduğunu kanıtlayan bir paragrafı açıkça bir 'Ali b. Nāşir'a⁵³ izafe eder. Bazı paragrafların, örneğin bunlar arasında Sancar'ın müneccimliği hususuna tahsis edilmiş olan bir tanezinin, adı geçen hükümdarın ölümünden hemen sonra yazılmış bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Daha önemlisi yazma başlık olarak *Aḥbār*.... adını taşıırken, sadece metnin ilk cümlesi, belki de kopya eden tarafından *Aḥbār* ile aynı imiş gibi gösterilmiş bir *Zubda*'nin yazarı olarak 'Ali'yi tanıtır ki, bu, *Aḥbār*'ın yazarının bizi *Zubda*'ninkine, yani 'Ali b. Nāşir'a havale etmesi anlamına gelebilir.⁵⁵

Mamafih, elimizde bulunan *Aḥbār*'ın telifi hususu daha da karışık bir sorundur. Bu yapıtta Melikşah'ın ölümünden (hatta zaman zaman daha öncelenden) 547/1152 ye kadar olan kısım hemen hemen tümü ile doğrudan doğruya 'İmād al-Dīn İsfahānī'nin -görmüş olduğumuz gibi 579/1183 de sona eren- *Nuṣrat al-fatra*'sinden yapılmış iktibaslardan ibarettir (bu husus zaten metinde itiraf edilir). Bundan sonra iki varsayım üzerinde durulabilir: ya bizim *Aḥbār*'ın yazarı *Nuṣra* ile karşılaşmış onu *Zubda* adı verilen bir yapıtı yazmak için kullandı, ya da bu *Zubda* ayrı bir yapıtı idi ve sonraki bir yazar onları (*Aḥbār* ile *Zubda*'yi) bir yapıtı olarak birleştirdi. Hem Mısırlı-hem Suriyeli olmaları dolayısı ile 'İmād al-Dīn'in yapıtını tanımış olmaları çok muhtemel bulunan İbn al-Kıftī ve İbn Zāfir, arkadaşları ve çağdaşları olan Yāḳūt'a göre,⁵⁶ VII./XIII. yüzyılın başlarında birer Selçuklu Tarihi yazmışlardır. Yazarların yaşadığı bölge düşünülünce, tabii bunların

52 *Prolegomena zu einer Ausgabe der Seldschukgeschichte...*, (Leipzig, 1911), 22 v.d.

53 Muhtemel tarihin saptanması için bk. n. 49; krş. İbn al-Aşir, XI, 210 ve XII, 100.

54 s. 64-5; bk. yine s. 26 sonunda.

55 Ben Oriens'de (n. 2 de gösterilen makale, s. 34) Avfi (*Lubāb al-albāb*, yay. E. G. Browne, II, 142-3)'nin anonim bir "malik al-sādāt, şadr al-acall" Nişāpūri tarafından yazılmış ve üslubu 'Utbi'ninkinden üstün (ve bundan dolayı belki de Arapça?) olan bir H̱vārizmliler Tarihi'nin methini yaptığına, ısrar etmeksizin dikkat çekmiştim. Oysaki tarih pek erken görünüyor.

56 *İrşād*, V, 228, 484.

orijinal olmaları pek beklenemez. Birincisi hakkında hiçbir şey bilinmemektedir;⁵⁷ ama ikincinin Nuvayrî'nin *Nihâya*'de verdiği izahatın gerisinde yattığı anlaşılmaktadır. Süsseim⁵⁸ Nuvayrî'nin bu izahatın sonuna doğru Sancar'ın ölümü ile ilgili olarak verdiği bir iktibasın⁵⁹ bizim *Ahbâr*'daki bir cümle ile kelime kelime aynı olduğuna işaret eder. Bununla beraber, ben bu *Ahbâr*'ın İbn Zâfir'in yapıtı olduğunu sanmam; her nasılsa, sonraki yazarların *Zubda* dedikleri yapıtı, İbn al- 'Adîm ve Cuvaynî tarafından açıkça 'Ali'ye izafe edilir ve ne buradaki birinci yazar, ne de sık sık hem İbn Zâfir'in başka yazılarını hem *Zubda*'yı kullanan İbn Hâllikân⁶⁰ onlar arasında bir bağ kurar. Bundan başka, Nuvayrî üzerinde yapılan bir inceleme, İbn Zâfir'in Selçuklu Tarihi'nin plân bakımından, tıpkı *al-Duval al-munka'î'a* adlı yapıtı içinde günümüze dek gelen ve yine kendisine ait olan öteki hanedan tarihleri gibi düzenlenmiş bulunduğu izlenimini verir. Oysaki, *Ahbâr* için böyle bir durum söz konusu değildir. Fakat Süsseim tarafından işaret edilen paralelliği izah etmek için, İbn Zâfir'in muhtemelen *Nuşra* ile -613/1216 dan, yani adı geçen yazarın ölüm tarihinden önce mevcut bulunan, buna karşılık, Nuvayrî'de çok kısaca yer alan VI./ XII. yüzyılın ikinci yarısındaki batı İran'a ilişkin hikâyeleri mutlaka içermiş olması gerekmeyen- bir *Zubda* versiyonunu bir arada kullandığını kabul etmek zorunluğu vardır.

Bundan başka, bizim *Ahbâr*'ın metni kendisinin sanki bir orijinalden ya da bir takım orijinalardan yapılmış bir résumé'den ibaret olduğu fikrini verir.⁶¹ Bu résumé'nin *Zubda* olmayıp *Ahbâr* olduğu, Cuvaynî'de bulunan iktibasın (*Nuşra*'nın özetleyicisi, belki de sunucusu olan) bizim *Ahbâr*'da görünmemesi hususundan anlaşılabilir. Gerçekten ikisi arasında bir karşılaştırma yapıldığında şu hususlar ortaya çıkar: Bir yandan, V./XI. yüzyıl için sık sık ve açıkça paralellik görüldüğü halde, VI./XII. yüzyılın 'İmâd al-Dîn'in bir özetinden ibaret olmayan bütün o ikinci yarısı için bu durum yoktur. Bu devir için İbn al-Aşîr'in çok iyi başka bilgi kaynaklarına sahip bulunduğu muhakkaktır; ancak bu, eğer söz konusu yazar ondan haberdar idiyse, *Zubda*'yı tüm yarar-sız kılmış olmaz. Bundan dolayı, insan, İbn al-Aşîr'in karşılaştığı *Zubda*'nin, bazı yıllar için Cuvaynî'deki tarihsiz iktibas gibi gene bir takım bilgiler

57 Kazan'da onun adını taşıyan bir yazma bulunsa bile.

58 Bk. yk. n. 52, 22.

59 Leiden yazması, 2k, 16 vo=Muh. İqbal yay., s. 124.

60 Bu, *Buğya*'de (bk. yk. n. 50) ve İbn Hâll.'da (De Slane), özellikle I, 151, 612 ve III (Alp Arslan'ın hayatı).

61 s. 100.

içerse bile, yazara VI./XII. yüzyıl ortalarından öte yarar sağlamayan bir *Zubda* olduğu izlenimi altında kalıyor.

Öte yandan, V./XI. yüzyıl için İbn al-Aşîr ile bizim *Zubda* arasındaki paralellikler nelerden ibarettir? Önce, Dandânkân'a kadar (432/1040) Selçukluların orijini hakkında *Maliknâme*'den gelen versiyon bakımından durum nedir?.. İbn al-Aşîr'in *Maliknâme*'yi doğrudan doğruya kullanmadığı muhakkaktır. Bu husus yalnız onun Farsça bilmediğinin anlaşılmasından değil, aynı zamanda bizim başka bir yerde göstermiş olduğumuz bir pasajdan⁶² da açıkça belli olur. Burada, İbn al-Aşîr tarafından söz konusu yapıt hakkında verilen izahat, onun doğrudan doğruya orijinalini kullanan Mîrhvând'ın verdiği aksine, *Zubda*'da bulunanın aynıdır. Buna ve İbn al-Aşîr'in çeşitli kaynakları birleştirmesi hususundan doğan mukayese güçlüklerine rağmen, bizim *Zubda*'nın metninin, *Kâmil*'de yer alan ve *Maliknâme*'den geldiği muhakkak olan ayrıntılardan yoksun bulunduğunu düşünmemek elden gelmez. Daha sonraki devir bakımından, özellikle Alp Arslan'ın saltanatı için izlenim daha da belirgindir. Şekil ve muhteva itibarıyla dikkate değer uygunluklar mevcuttur; fakat, burada bile, birinde veya ötekinde (ama özellikle İbn al-Aşîr'de), başka kaynaklardan aktarılmış olmaları zor düşünülebilecek çeşitli katmalar vardır.

Şüphesiz, V./XI. yüzyıl için, orijinal *Zubda*'nın yazarının bile daha önceki kaynaklardan yararlanmış olması gerekir (VI./XII. yüzyılın ilk yarısında onların yerini *Nuşra* aldığına göre, burada yazarın bilgisi ktlaşmış olmalıdır). Evvelâ, Dandânkân'a kadar gelip duran *Maliknâme* vardır. *Zubda*'nın yazarı olayların sırası bakımından İran dışındaki hususlarla pek ilgilenmediği gibi, Tuğril Beğ'in Bağdâd'a girmezden önceki faaliyetlerini de hiç bahis konusu etmez (bu hususta o birazdan sözünü edeceğimiz öteki İranlı Selçuk tarihçisine benzer). Öte yandan yazar Çağrı Beğ ya da daha kesin olarak –saltanatı sırasında hâlâ Hürāsân'da bulunduğu için, o zamandan itibaren– Alp Arslan hakkında bilgi sahibidir. Sonra, her ne kadar insan *Ahbâr*'da Gürcülere karşı yapılan savaşlar hususunda verilen değerli bilgilerin ikinci yazar tarafından derlenmiş Azerbaycan kökenli rivayetlerin ürünü olduğu zannına kapılabilirse de, onların Alp Arslan ile ilgili eski bir materyal koleksiyonundan alınmış olması daha muhtemel görünmektedir. Bununla beraber, Çağrı Beğ ile Gazneliler arasındaki ilişkilere ait bölüm onun bir Gazneli tarihinden alınmış olduğu izlenimini verir.* *Maşârib*'in girişinin, yukarıda al-Kundurî ve

62 *Oriens*, yk. n. 2 de gösterilen makale, s. 42, n. 29.

* ['Affân Salcük, Cahen'in buradaki izlenimine bir cevap olarak, *Ahbâr*'da Abû al-Faîl Bayhaqî'nin adının geçtiğini işaret ediyor, s. 71]. [Çeviren].

Bâharzî için işaret edilen pasaj gibi,⁶³ dikkat çekici bir niteliğe sahip olduğunu kabul etmemiz gerekir mi? *Kâmil* için gösterilen nedenler aynen burada da söz konusu olduğundan, bu zorunlu değildir. *Kâmil*'in kendisine gelince, eğer (*Ahbâr*'a göre hüküm vererek) *Zubda* yazarının bilgi bakımından bir eksiklik gösterdiği yerler de hasaba katılmak istenirse, her halde onun *Maşârib*'den tüm olarak bir yararlanmada bulunmuş olması söz konusu edilemez. Ünlü bir kişi olan 'Amîd *Hurâsân* Muḥammad b. Maṣṣūr al-Nasavî'nin *Ahbâr*'da tuttuğu yer, bilginin kaynağını, özellikle Alp Arslan'ı ilgilendiren malûmatın menbâını belki bu kişinin çevresi içinde aramayı telkin eder. Müellif, Nizâm al-Mulk hakkında, ünlü vezirin bir yakın adamı tarafından kaleme alınmış ve muhtemelen sonraki yazarlarca kullanılmış olan anonim bir *fazâ'il* (faziletler) kitabından bahseder.⁶⁴

Çok şüpheli ve iğreti bir hüküm olarak şu öne sürülebilir: 560/1164 sıralarında 'Ali b. Nâşir tarafından yazılmış bir *Zubdat al-tavârih* vardı; bu yapıt aslında V./XI. yüzyıl için cüz'i birtakım kaynaklardan yapılmış bir senteze dayanıyordu, ve eğer V./XI. yüzyıldan ötelere de uzanmakta idi ise, VI./XII. yüzyıl için daha zayıf bilgi ihtiva ediyor demektir. 600/1203 dolaylarında, İran'ın kuzeybatısında bir yere mensup olan –muhtemelen 'Ali dışında– bir yazar onu, Arslan ile Tuğril'in egemenlik dönemlerinin ve Azerbaycan atabeyliğinin bir tarihini ekleyerek genişletti: Bu yazarın kişisel durumu kendisi için muhakkak ki herhangi bir yazılı kaynağa bağlı kalmak gereği bırakmamıştır. Ya bu yazar ya da İbn Zâfir olması pek muhtemel bulunan bir üçüncü kişi, orijinal yapıtın içine, onu aynı zamanda kısaltmak sureti ile, *Nuşra*'yı soktu. *Nuşra*'dan yapılan aktarmadaki kesintiye gösteren 547/1152 senesi, belki ikinci yazarın yapıtına başladığı tarihtir, fakat, bu konuda akla gelebilecek bir üçüncü yazarın bitiriş tarihi olması da mümkündür. Bundan dolayı, bizim elimizde bulunan *Ahbâr*, VI./XII. yüzyılın ikinci yarısı dışında hiç bir zaman bir orijinal kaynak niteliği taşımaz; ancak, V./XI. yüzyıl için, İbn al-Aşîr ile birlikte, bugün elimizde bulunmayan daha eski kaynaklardan aktarılmış bir parçanın bize kadar gelmesini sağlar.

Görüldüğü üzere, tekrar tekrar İbn al-Aşîr'e dönüyoruz. Bu yazarın adlarını pek seyrek olarak belirttiği kaynaklarına yeni şeklini verirken uyguladı-

63 Bk. n. 27 ve 33.

64 Bk. n. 94 ve 95; ayrıca *Ahbâr*, s. 70. İki eser arasında K. Süsseim tarafından gösterilmiş olan birkaç paralellik, muhtemelen *Hamazâni*'nin de böyle bir kaynaktan yararlanmış bulunmasından ileri gelmektedir.

ğı akıllıca yöntem, onun sahip olduğu bilginin değerinin tam olarak tayin edilebilmesini güçleştirir. Fakat, geniş malzeme toplamış bir başka yazar bulunmadığından, *Kāmil*'in hiç değilse V./XI. yüzyıl için genel bir eleştiriden geçirilmesi işi ne kadar ivedilikle ele alınsa o kadar iyi olur. Yeni bir edisyon söz konusu olursa, bunun belki yapılması gerekecektir.

Bununla birlikte, şu ana kadar gözden geçirmiş bulduğularımızın hepsinden farklı olan ve tümü ile Zahir al-Din Nişapuri'nin *Selçuknâme*'sine dayanan bir dizi yapıt vardır. Bizim şimdiye değin üzerinde durmuş olduğumuz Tarihler ya doğrudan doğruya Arapça idiler ya –*Mucmal* gibi– Arapça olan kaynaklara dayanıyorlardı ya da –Anuşirvân gibi– Arapça çeviriler yolu ile zamanımıza kadar gelmişlerdir. Zahir al-Din ise Farsça yazan bir İranlı idi. İran yazarları dışında yazar tanımıyordu ve kendisi de yalnız İran yazarlarınca biliniyordu. 'Ali b. Nâşir'in çalıştığı muhtemel olan zamanda, yani aynı Arslan'ın saltanatı sırasında sultanın hocası olan Zahir al-Din Nişapuri de kendi *Selçuknâme*'sini yazmaya başladı. Yazar bunu ancak Arslan'ın ardası ve İran Selçuklularının sonuncusu olan Tuğril'in tahta geçmesinden biraz sonra bitirebildi.⁶⁵ Uzun zaman *Selçuknâme*'nin esas metninin tümünden kayıp olduğu zannedildi ve bundan dolayı onun yerine, VII./XIII. yüzyılın tam başında aynı çevreye mensup başka bir yazar olan Rävandı tarafından, *Râhat al-şudûr* adlı yapıt da,⁶⁶ ondan alınmış ve edebi analizlerle doldurulmuş bulunan versiyona başvurmak gerektiği düşünülürdü. Rävandı, yapıtı bittiği zaman bir İran Selçuklu prensi bulunmadığı için, onu bir Rum (Anadolu) Selçuklu hükümdarı olan I. Kayhusrav'a ithaf etmek mecburiyetinde kaldı. Fakat bir süre önce İsmâ'il Hân Afşâr,⁶⁷ Zahir al-Din'in metninin, Kâşânî'nin *Zubdat al-tavârih*'ini (VIII./XIV. yüzyıl başları) meydana getiren basit kronikler koleksiyonunun bir parçası halinde, aslına çok daha sadık kalarak korunmuş olduğunu ortaya koydu. Bu metin son zamanlarda yayınlanmıştır.⁶⁸

Şüphe yok ki, bu yayının kendisi ihmalcilikden ileri gelen birçok yanlışlarla doludur;⁶⁹ bununla beraber, o bize Zahir al-Din'in orijinalini Rävandı'den çok daha iyi verir. Öyle ki, bundan sonra Rävandı'nın, doğru-

65 Bk. Muḥ. İkbâl'in *Râhat al-şudûr* yay. Önsöz'ü.

66 Yay. Muḥ. İkbâl, Gibb Mem. Ser. de. [Bunun Türkçesi: A. Ateş, T. T. K. yay. Ankara, I (1957), II (1960)]. [Çeviren].

67 *Mihri* dergisinde, 1313/1934.

68 Celâleh Hâvar tarafından, Tehran 1332/1953.

69 Bu özellikle kişi adlarının imlâsı ve kime ait olduklarının tespiti hususlarında görülür. Yararlı bir indeks vardır.

dan doğruya kendine ait orijinal bir katkı olan son yıllarla ilgili kısım (Tuğril'in saltanatı ile hemen ölümünü izleyen sonuç) dışında, bizim için artık bir kontrol aracı olmaktan öte değeri yoktur. Daha acemice bir üslûp, sık sık verilen daha kesin ayrıntılar, Zahir al-Din'e dayandığı söylenen çeşitli Farsça kroniklerle karşılaştırmalar; gerçekten bütün bunların hepsi, bizim, kesinlikle orijinalin çok sadık bir kopyası üzerinde olmasa bile, en azından genellikle ona çok yakın bir versiyonu üzerinde durmakta bulunduğumuzu ispat eder. Buna rağmen benim bir parça ihtiyat payı bırakmamın nedeni, arasıra Rāvandı'de, tamamiyle genel hikâyenin bir kısmı olarak görünen ve bundan dolayı yazarın sahip olduğu başka kaynakların her hangi birinden aktarılması olasılığı hemen hemen bulunmayan teferruata ait ifadelere rastlanması hususudur.⁷⁰ Zaten o belli bir sayıdaki sözlü kaynakların dışında hiç bir kaynak benimsemez ve tanımaz.⁷¹ Öte yandan Zahir al-Din'in -Rāvandı'nin, belki de anlamakta güçlük çektiği için, bazı kelimelerini atladığı (Selçukluların orijini ile ilgili) ilk sayfeler bir yana- Malâzgirt savaşını anlatırken, verdiği ayrıntılar Rāvandı'ninkilere göre çok daha fazladır. Bu durum akla Rāvandı'nin böyle ünlü bir olay için verilmiş bu ayrıntıları niçin ihmal etmiş olduğu sorusunu getirebilir. Söz konusu ayrıntıların yer yer kendilerini daha sonraki İran tarih yazıcılığına yaklaştıran biraz şüpheli bir havası vardır.⁷² Bunlan dolayı insan bunların

70 Örneğin, s. 119 da, Romanus Diogenes'i tutsak eden kölenin efendisi olarak, Göher-Ain adı (krş. Zahir, s. 25); Malikşâh'ın saltanatını anlatırken sultanın ikinci doğu seferi sırasında yendiği Hân'ın adını (Sulaymân) yalnız Rāvandı verir ve Zahir al-Din'in kopyacısı tarafından yuvarlakça 50.000 olduğu belirtilen Selçuklu askerlerinin sayısını, 46.000 şeklinde kesin olarak saptar. Abû Tâhir'e ait olan ve söz konusu hükümdarın devrinin bitiminde iktibas edilmiş bulunan nazım değişik; sanki, her ikisini birleştiren bir orijinalden ayrı ayrı alınmış gibi...

71 Bk. msl. s. 98, 102.

72 En hassas sorun, sonraları İran tarihçileri tarafından serbetsçe tekrar ele alınan Malâzgirt savaşında Artuk, Saltuk, Mangucak, Dânişmand, Çavli ve Çavuldur gibi bir dizi Türkmen başbuğunun adının sıralanması sorunudur. Bu adlar, sonuncusu müstesna, biraz daha sonra, Malâzgirt savaşının hemen arkasından Küçük Asya'da yapılan fetihler için yine sıralanır. Bu ailelerin nispeten güç kazanmış olan ardaları, kendi atalarının Malâzgirt'e katılmış bulunmaları için arzu duymuş olsalar gerek. Ama literatürde bu kişilerin sözü geçmediği gibi, otuz-kırk yıl değilse de, yirmi yıl sonrasına kadar onların çoğunun varlığından bile haber yoktur. Her ne kadar Kâşânî'nin yaşadığı zamanda yalnız Artuk'un torunlarının hâlâ varlıklarını korumakta oldukları doğru ise de ve icabında Rāvandı'nin -bazıları onun devrinde hükümdarlık yapmakta olan torunlara sahip bulunan- Türkmen şeflerinin listesini -bunlar kendisinin eserini ithaf ettiği Rum (Anadolu) Selçuklularının az çok rakipleri oldukları için- atlayıp geçtiğini düşünmek mümkün ise de, beri yandan Çavlı adı fetihler devri Anadoluşunda bilinmeyen bir isimdir. *Dânişmandnâme* romanında tarihi reis Çaka ile birleştirilen Çavuldur ise, o zaman metinlerde hiç sözü geçmeyen bir kabilenin adıdır. Bu isimlerin titizlikle derlenmesi ancak Moğol devrinde, Türkmen etkisinin artması dolayısı ile olmuştur.

Ḳāṣānî'ye ait yazmada, bizzat bu yazar ya da daha önceki bir başkası tarafından yapılmış bir tahrif olduğu kuşkusuna düşebilir. Bunun cevabı kesinlikle verilemez; ama, soru yine de sorulmalıdır.⁷³

Rāvandî'den önce 'Abd al-Ḥamīd Kirmānî adlı biri Zahir al-Din'in yapıtına, Tuğril'in düşmesine kadar tarihi olayları anlatmaya devam eden bir zeyil eklemiştir. Raşid al-Din tarafından korunan ve Rāvandî'ce kullanılmayan bu metni Zahir al-Din'in editörü yapıtın sonunda yayınlamıştır.

Bundan böyle biz Zahir al-Din hakkında genel olarak doğrudan doğruya onun yapıtı üzerinde çalışmaya yetecek kadar bilgiye şüphesiz sahibiz. Ama, o kaynak olarak neleri kullanmıştır? Muhakkak ki yazarın elinde kendi yaşadığı zamandan önceki Selçuklular için nisbeten fakir kaynaklar bulunuyordu. Özellikle, meselâ Melikşâh gibi birisinin insanda yarattığı izlenimi, onun bu hükümdara ayırdığı baştan savma bölüm ile karşılaştırsak ya da VI./XII. yüzyıl başında Maḥmūd'un aslında karışıklıklarla dolu olan saltanatı için, hemen hemen tamamen boş denecek kadar zayıf izahat vermesini göz önünde tutarsak, bu sonuca varırız. (Bu husus, yazarın bu arada Anüşirvân'dan da haberdar olmadığını kanıtlar.) Yazar eserinde özellikle doğrudan doğruya kendi efendisi olan sultanları merkez yapmayı istemiş olabilir; fakat bu onun iyi kaynaklardan yoksun bulunduğu izlenimini kolay kolay ortadan kaldırmaz. Bununla beraber, ne kadar kusuru olursa olsun, öyle anlaşılıyor ki, yazar Büyük Selçuklular için yine de mutlaka bir takım kaynaklara sahip bulunmuştur. Belirtmeye değer ki, doğrudan doğruya Arslan'a mensup bulunan bu kişi, zaten işaret etmiş olduğumuz gibi, yazması bu hükümdarın sarayında bulunmamış olan *Maliknâme*'nin varlığından tamamiyle habersiz kalmıştı. O, Selçukluların impartorluktan önceki tarihini, fiilen, Gazneliler tarihinin bir parçası olduğu oranda, yani bir Gazneli kaynağı vasıtası ile biliyordu. Sadece Rāvandî veya öteki iktibasçılar bilindiği sürece, bu rivayette Rüm (Anadolu) Selçuklularının ataları olan İsrâ'îl ve Ḳutlumuş'un önemli yer tutmasının, efendisinin hatırı için Rāvandî tarafından yapılmış bir ilâve olup olamayacağı sorusu sorulabilirdi;⁷⁴ fakat, rivayetin daha eskiye, yani Zahir al-Din'e kadar geriye gitmesi, onun ancak Gazne ülkesine ait olması faktörü ile açıklanabilir. Aynı devirde

73 Bizi yukarıdaki ihtiyatlı davranışa götüren duruma karşı tamamen aksi anlamı önerecek bir hususu, yani Sancar'ın saltanatı anlatılırken Hitâylardan yazarın zamanında hâlâ *Māvarā al-nahr*'in hakimleri olarak bahsedilmesini belirtmek gerekir. Bilindiği gibi, Moğollar devrinde, hatta Rāvandî'nin zamanında bu söz konusu olamaz.

74 Henüz Zahir al-Din'in elinde bulunmadığı sırada EI²'ye yazdığım 'Arslan b. Saldjuk' maddesinde ben bunu yapmak hatasını işledim.

öteki Selçuklulara mahsus olan tarihlerde bu durum olamazdı.⁷⁵ Kullanılan Gazneli kaynağını saptama konusuna gelince, kesinlikle yalnız şunu söyleyebilirim ki, bunun (İran'da yalnız bir dili veya ötekini kullanan yazarların, tıpkı *Zubda* yazarının *Maliknâme*'yi kullanması gibi, birbirini tanımadığına inanmak güç olmakla beraber) önceden üzerinde durmuş olduğumuz Arapça kullanan İranlılar tarafından yararlanılan kaynaklara uymadıkları anlaşılıyor. Daha genel olarak ifade edersek, VI./XII. yüzyıl ortalarına doğru gelinceye değin her iki dilde yazı yazmış seleflerden kalma Arapça yapıtlardan yararlanan İranlı yazarlar görmüş olmamıza ve Moğol devrine kadar İran tarihi üzerindeki eski Arapça yapıtların Farsçaya çevirileri yapılmış bulunmasına rağmen, biz, Selçuklu tarihini ilgilendirdiği oranda, Zahir al-Din ve ardalarının Arapça kaynaklar grubu hakkında, İran'a ait olsalar bile, hiç bir bilgileri bulunmadığı ve kısaca, bir dil farkı ile ayrılmış, birbirinden habersiz iki tarih türünün var olduğu izlenimi altında kahıyoruz. Ayrıca, *Tarih-i Bayhaqi*'nin sona ermesi ile Moğol devri arasında Selçuklu veya doğu İran tarihi için her hangi bir önemli antsal yapıtın mevcudiyeti de olanaksız görünmektedir.* Buna inanmak için insanın ancak *Tabakat-ı Nâsiri* yazarının o çok zayıf sonuçları elde etmek için göstermek zorunda kaldığı çabayı düşünmesi gerekir. Yapılan şeyler anekdot koleksiyonlarından ibaretti. Örneğin Nizâmî 'Arûzi, Avfi ve Mubâraşâh'ın koleksiyonları. Bu yazarlar kendilerinden önceki müelliflerin aksine olarak hiç bir tarihsel yapıta dayanmadıklarını itiraf ederler.⁷⁶ Burada, Selçukluları ilgilendirmeyen doğu-oriyantal (eastern-oriental) tarih yazarlığım incelemek bizim görevimiz değildir; fakat, bu genel izlenimin belirtilmesi gerekiyordu.

75 Ayrıca, yazar, tıpkı *Zubda*'nın yazarı gibi (fakat, 'İmâd al-Din'e de, Bağdâdî'lere de uymayan bir biçimde), Sulaymân b. Kütümüş'u, Malikşâh'ca usule uygun şekilde atanmış olarak göstermek ister ki, bu pek ihtimal dışı bir şeydir. Bir karşı kanıt olarak, bu onaya, Selçuklu ya da Selçuklu sonrası Anadolu tarih yazıcılığı yeniden sarılacaktır.

* ['Affân Salcûk, - kaynakları hakkında açıklamada bulunmayan - Zahir al-Din'in, yukarıda işaret ettiğimiz gibi (bk. n. 36 dan sonra verdiğimiz izahat), Abû Tahir Hâtûnî'den iktibaslar yaptığını öne sürüyor. O, Zahir al-Din'in "Selçukluların ilk zamanları" için *Tarih-i Bayhaqi*'den ve *Zayn al-ahbâr*'dan yararlanmış olabileceğini öne sürüyor ve *Salcûk-nâme*'deki - Gazneli Mas'ûd'un fil üzerinde uyuya kalıp, Selçuklulara karşı fırsat kaçırmaması ile ilgili - küçük bir pasajı *Tarih-i Bayhaqi*'den aldığı - kelime kelime olmamakla beraber, aynı bilgiyi veren - parça ile karşılaştırıp, benzerliği saptamaya çalışıyor (s. 10). O ayrıca, Zahir al-Din'in Arapça kaynaklarla benzer ifadeler içerdiğini söyleyerek, ya onun bazı Arap kaynaklarını tanımış olduğuna ya da Hamaşânî ve başka Arap tarihçilerinin Farsça kaynaklara sahip bulunmalarına ihtimal veriyor (s. 11)]. [Çeviren].

76 Krş. özellikle Muş. Nizâm al-Din'in *Muhammad Avfi*'nin Câmi' al-hikâyat'ına yazdığı *Giriş* (London, 1929).

Zahîr al-Dîn Nişâpûri'ye dönersek; sonraki İran tarih yazıcılığı ile karşılaştırılınca, onun yapıtında nisbeten ciddilik ve doğruluk kendini gösterir. Ya bu yazar ya da Rāvandî, Moğollar ve Timurlular devrinde, Raşîd al-Dîn ve Mustavfî Kazvîni'den itibaren üniversal tarihlerinde Selçuklular hakkında bir bölüm bulunan bütün Farsça yazarlar için bazan doğrudan doğruya, bazan dolaylı olarak kaynak olmuş ve çoğu zaman da biricik kaynağı teşkil etmiştir.* *Râhat al-şudûr*'un, Kayhûsrav'e ithaf edildiği halde, hemen hemen hiç dikkat çekmemiş gibi görüldüğü Küçük Asya'da bile, Aşsarayî'nin (VIII./XIV. yüzyıl başlarında yazdığı) Rum (Anadolu) Selçukluları Tarihi'ndeki⁷⁷ girişi Zahîr al-Dîn ile apaçık bir ilişki gösterir. Aşağı yukarı aynı sıralarda kaleme alınmış olan anonim *Selçuknâme*,⁷⁸ aksine ya doğrudan doğruya veya dolaylı olarak Bağdâdî kaynaklardan bilgi edinmişe benzer. Bu geç tarih yazıcılığı üzerinde çalışmak ayrı bir konu olur.

Genel Selçuklu tarihlerine, otonom Kirmân koluna özge olan bir yapıtın da eklenmesi gerekir. Bu kolun kronikçisi, ailenin son üyeleri ile onları hemen izleyen kimselerin buyruğunda yüksek bir görev tutmuş olan Afzal al-Dîn Kirmânî'dir. Afzal al-Dîn'in eseri doğrudan doğruya mevcut değilse de, onu kopya eden Muḥammad b. İbrâhîm'in (X./XVI. yüzyıl) Kirmân tarihi⁷⁹

* [Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârih*'inden Selçuklular tarihine ait kısmı yayınlayan rahmetli A. Ateş (bk. bk. n. 2 ye eklediğimiz izahat) bunun –daha ayrıntılı bilgi içerdiği için – Rāvandî'den alınmış olamayacağını örnekler vererek çok açık bir biçimde göstermiş ve ikisinin ortak bir kaynaktan yararlanmış bulunduğunu kabul etmenin daha akla yakın olacağını düşünmüş, böylelikle *Câmi' al-tavârih*'deki Selçuklu tarihi bölümünün, Rāvandî'ye kaynak olan Zahîr al-Dîn'in *Salcûk-nâme*'sinin *Râhat al-şudûr*'dan daha sadık bir benzeri, hatta kopyası olduğunu çok kuvvetli bir ihtimal olarak öne sürmüştür. A. Ateş, Raşîd al-Dîn'deki Selçuklu tarihinin yazarı olarak –daha zayıf bir ihtimal şeklinde– bu tarihe *Zayl* teşkil eden kısmı ve *Kirmân Selçukluları Tarihini* (bk. bk. n. 79 ve eki) kaleme almış bulunan Abû Ḥamîd Muḥammad b. İbrâhîm (bunun sanıldığı gibi XI./XVII. yüzyılda değil, VI./XII. yüzyılda yaşamış bir tarihçi, dolayısıyla olaylara çağdaş bir kişi olduğunu açıklayarak) üzerinde de durmuş ve her iki halde de bu metnin değerli bir bilgi kaynağı olacağını belirtmiştir. Bu arada o, İsmâ'il Ḥân Afşâr tarafından Kâşânî'nin *Zubdat al-tavârih*'ine ait bir cildin içinde bulunan ve Zahîr al-Dîn'in *Salcûk-nâme*'sinin aslı ile ilgili bir nüsha olarak tanıtılıp, Muḥammad Ramazânî'ce yayımlanan metnin (bk. bk. n. 67, 68) *Câmi' al-tavârih*'deki, kendi yayınladığı Selçuklular Tarihi bölümünün bir nüshasından başka bir şey olmadığını –bu metne Moğol devrinde Raşîd al-Dîn tarafından eklenmiş Oğuz boy adı Koyuk (= Kımk) ile ilgili ibarenin onda da bulunduğu dikkat çekerek – açıklamıştır (Ünsöz)]. [Çeviren].

77 Yay. Osman Turan (Ankara, 1943).

78 Yay. Feridun Nafiz Uzluk (Ankara, 1952).

79 Yay. Houtsma, *Recueil de textes...*, I. [Bunun yeni bir baskısı İran'da yapılmıştır (Muḥammad b. İbrâhîm, *Salcûkiyân u Guz dar Kirmân*, yay. M. E. Bastânî-i Pârizî, Tahran 1964)]. [Çeviren].

ile, başlarında son zamanlarda bir bilim adamının aynı amaçla kullanmayı düşünmüş olduğu Hasan Yazdı'nın (VII./XIII. yüzyıl) *Cāmi' al-tavārih*'i bulunan öteki yapıtlar arasındaki bir karşılaştırma, orijinale uygunluğundan emin olunabilecek bir metin kurulmasının mümkün olduğunu gösterir.⁸⁰ Öyle anlaşılıyor ki, yazar önce Selçuklulara varis olan Malik Dinār'ın egemenlik dönemini anlatan *'İkd al-'ulā* adlı bir kitap (583 - 602)⁸¹ yazmış, daha sonra, bunun başına *Badā'i' al-azmān fī vakā'i' al-Kirmān* ismi altında bir Selçuklular tarihi eklemiş, yine bizzat kendisi bunu bir *Risāle* ile 612/1215 lere kadar uzatmıştır. Söz konusu *Risāle* son zamanlarda Vatikan'da Arapça - Farsça metinlerden meydana gelmiş bir koleksiyon içinde bulunup ortaya çıkarılmıştır.⁸² Daha sonra bir başka yazar, *Sımt al-'ulā* adı altında, ülkeye bu tarihin hemen arkasından egemen olup, onu Moğolların vasalları olarak ellerinde tutan Kārahiṭāy hanedanının tarihini yazdı.⁸³ V./XI. yüzyıl için, kendinden önce yazılmış Bağdādî, Gaznelî ya da başka tarihlerden yardım almamış olduğu görülen *Badā'i' al-azmān* söz konusu devir bakımından yararlı olmakla beraber, belge yönünden zayıftır; fakat, VI./XII. yüzyıla gelince, gerçekten ilgi çekici olur.

Kirman tarihi ile birlikte biz, genellikle her birinin Selçuklu devrinden ötelere uzanan kendi problemleri bulunduğu için, burada inceleyemeyeceğimiz bölgesel ve lokal tarihler kategorisine girmiş oluyoruz. Fakat bunların bazıları Selçuklu devrinde kaleme alınmıştır ve bu devrin tarihi için büyük önem taşır. Biz bunlardan yalnız İbn İsfandiyār'ın güney Hazar ülkeleri ile ilgili kitabını (VII./XIII. yüzyıl başı),⁸⁴ İbn Funduk'un Bayhaḡ şehri için yazdığı (zaten adı geçmiş olan) tarihini⁸⁵ ve anonim bir yazarın aşağı yukarı VI./XII. yüzyılda yazıp, Moğol devrinde bir başkasının tezyil ettiği Sīstān hakkındaki yapıtı⁸⁶ söz konusu edeceğiz. İbn al-Balḡi'nin aslında bir coğrafya yapıtı olan *Farsnāma*'sinde de (VI./XII. yüzyıl başı)⁸⁷ birçok tarihi bilgi vardır. Bunu, VII./XIII. yüzyılda, biraz özetleme sureti ile İbn Zarkūb'un *Şīrāznāma*'si⁸⁸ tamam-

80 Yay. Mahdī Bayānī (Tehran, 1326/1947). Editör, Afzal al-Dīn'i kullananların arasında, daha kısaltılmış şekilde olmakla beraber, Kāšānī'nin de bulunduğunu saptamıştır.

81 Yay. (Tehran, 1311/1932).

82 Yay. 'Abbās İḡbāl (Tehran, 1331/1952). Yayıncının önsözünde Afzal al-Dīn ile ilgili sorunlar en iyi biçimde ortaya konur ve açıklanır.

83 Nāşir al-Dīn Kirmānī, yay. 'Abbās İḡbāl (Tehran, 1328/1949).

84 Yay. Tehran, 1952 ve özet çev. E. G. Browne, 1905.

85 Bk. n. 24.

86 *Tārīh-i Sīstān*, yay. Behār (Tehran, 1936).

87 Yay. Le Strange ve Nicholson, G M S (1921).

88 Yay. Bahmān Karīmī (Tehran, 1932).

lar. Aşağı yukarı 500/1106 tarihinde yazılmış ve XI./XVII. yüzyılda hâlâ mevcut olup Münecim-başı tarafından görülmüş bulunan bir Bâb al-Abvâb Tarihi'nin büyük bir önem taşıması gerektiği son zamanlarda ortaya konmuştur.⁸⁹ 570/1174 de al-Ma'mûnî tarafından Hıvârizmşâh Töküş için yazılmış olan Hıvârisân Tarihi'nin⁹⁰ ya da aynı yüzyılın sonunda Abû Muhammed Maḥmûd b. Muhammed b. Arslan tarafından kaleme alınmış ve büyük ihtimalle biyografik bir yapıt olan Hıvârizm Tarihi'nin⁹¹ ne içerdiğini eldeki zayıf iktibaslardan anlamak güçtür. Biyografya lûgatları, özellikle bunların şehirlerle ilgili olanları için yine doğrudan doğruya *târiḥ* kelimesinin kullanıldığı malûmdur. Bu tür yapıtlar çok önemsiz olmalarına rağmen, genel tarih bakımından belki görmemezlikten gelinemezler; fakat biz burada bunların üzerinde duramayız. Selçuklu devri tarihçilerinin özellikle Bağdâd tarihçilerinden (Sam'ânî ve Hâṭib Bağdâdî'ye zeyl yazan İbn Naccâr) ve Nişâpûri'den yararlanmış oldukları anlaşılıyor.⁹²

Yarı tarihsel ya da tarihe benzer bir tür teşkil eden öteki yapıtların burada kısaca söz konusu edilmesi gerekir: VI./XII yüzyıl Bağdâdî'si Abû'Ali al-Bannâ'nın kısmen yeniden ortaya çıkarılmış olan Ruznâmesi⁹³, Mas'ûd b. Nâmdâr'ın, aynı yüzyılın sonuna doğru Baylakân'da başından geçen kötü olayların şiir, mektuplar ve belgelerle anlatılan öyküsü,⁹⁴ tabii Nizâm al-Mulk'ün *Siyâsatnâme*'si,⁹⁵ ya Farsça⁹⁶ ya da hatta Arapça⁹⁷ olan Vüzerâ Tarihleri ve bütün tarihçiler bazan açıklamalarında yararlı bilgilere yer veren şairlerin *Divân-*

89 V. Minorsky, *Studies in Caucasian history* (1952).

90 Bk. yk. n. 34.

91 Biyografya lûgatları kaleme alan bütün yazarlarca bol bol iktibas edilmiştir.

92 Krş. Ritter, *Oriens*, III (1950).

93 Yay. ve çev. G. Makdisi, BSOAS (1956-7).

94 C. Cahen ve V. Minorsky'nin analizi için bk. J A (1949).

95 Sonuncu kompilyasyonun da buraya eklenmesi gerekirdi, arna, bu belki de içinde 'Ali b. Nâşir'in *Zubda*'sinin kullanıldığı görülen Nizâm al-Mulk'e ait *Vasâyâ* adı verilen bazı otantik materyali (bk. n. 64) saklamaktadır; bunlar için krş. H. Bowen'in JRAS (1931) deki yazısı.

96 Selçuklu devri için bu yapıtların esas itibariyle bir yandan 'İmâd al-Dîn'in *Nuşra*'sına, öte yandan VIII./XIV. yüzyıl başlarına ait anonim *Nâsa'im al-aşâr*'a (Ḥamdâni, JRAS (1930) de, s. 563) dayandığı anlaşılmaktadır. Bu sonuncu eserde bulunan bilgi tamamen bugün elimizde bulunan kroniklerden alınmış gibi görünüyor. Başka bir muahhar Vezirler Tarihi (*Aşâr al-vuzarâ*, Bodleian'da Ethé 347), ayrıca Nizâm al-Mulk'ün *fazâ'il*'i hakkındaki risaleyi (bk. yk. s. 72) (ya da ona ait bu konudaki bir risaleyi) bilmektedir.

97 Daha önce söz konusu edilmiş olan al-Hamażânî'nin Vezirler Tarihi'nden başka, devri kapamak için zikredilecek bir eser de VII./XIII. yüzyıl başlarında yazılmış al-Ḳâdisî'ninkidir. (Bu yazar İbn al-Cavzî'ye de zeyl yazmıştır). İbn Ḥallikân bu yapıtı tamıyordu.

larını kullanmışlardır. Selçuklu devri için, özellikle Sancar'ın hükümdarlığı dönemi için bir şans eseri olarak sahip bulunduğumuz *inşâ'* belgelerine değinme gereği duymuyorum.

Şunu da belirtelim ki, biz bu yazıda yalnız İslâm kronikleri üzerinde durmuş bulunuyoruz. Selçukluların Batıdaki faaliyetlerinin tarihi için tabii bunlara Ermeni, Süryânî ve Bizans kroniklerinin de eklenmesi gerekir. Süryânî, Arap ve Fars kaynaklarından yararlandığı için, kısmen İslâm yazarlarına benzetilebilecek olan Bar Habraeus'dan zaten bahsetmiştik. Bar Habraeus Büyük Selçuklular için kendisini Sibṭ İbn al-Cavzî'ye (dolayısı ile, belki Ğars al-Ni'ma'ye) bağlayan *Maliknâme*'yi ve Bağdâdî kaynakları görmüştü; daha sonraki olaylar için verdiği bilgiler, örneğin Suriyeli Michael'de nakledilmemişse, İbn al-Aşîr'dendir. Ne olursa olsun, Bar Habraeus nihayet bir toplamacı olarak çalışmış bir Moğol devri yazarı idi. Bu bakımdan o, meselâ yalnız her biri ayrı bir Hristiyan mezhebinin en ünlü üç yazarı olan, fakat hepsi de yapıtlarını Irak-İran Selçuklu egemenlik alanının dışında yazmış bulunan Suriyeli Michael, Urfa'lı Mateos ve Anna Comnena ele alınsa, hiç birine benzemez. Mamafih, söz konusu egemenlik alanı içinde Mari'nin yazdığı ve 'Amr bar Sliba'nın devam ettiği bir Bağdad Nasturî kroniği vardır ki,⁹⁸ çok önemli olmamakla beraber, özellikle Büyük Selçuklular devri için yararlı bazı ayrıntılar içerir. Ama şimdiye değin hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Bundan dolayı biz burada bu yapıta dikkat çekmeği gerekli görüyoruz.

Vermiş bulunduğumuz izahat şüphesiz Selçuklu devri ile ilgili tarihsel çalışmanın genel niteliklerinin analizine bir katkı bile değildir. Fakat, onun bu konu için elzem bir başlangıç teşkil ettiği ve her şeyin yapılmasına zaman olmadığından, bizim disiplinde hâlâ çok ihmal edilen bu türden bir araştırmanın, eksik bile olsa, konferansımız bakımından benim yapabileceğim en yararlı iş olduğu açıkça belirmiştir. Şüphesiz bu çalışmayı yeniden ele almak ve tamamlamak gerekir. Fakat, ister Selçuklu egemenlik alanında, ister başka yerde olsun, şayet o kaçınılmaz bir kaynak araştırması (*Quellenforschung*) fikrinin yayılmasına yardım ederse, mutluluk duyacağım. Bu görevi üzerimize alırken, elimizin altında meslekdaşımız Rosenthal'ın *Muslim Historiography*'si önemli bir yardımcı olarak bulunuyor. Ancak, (asıl anlamında) tarihçiler, onun, burada gösterilmiş bulunan şu yönde tamamlanma ve derinleştirilme olanağına kavuşmasını ümit etmektedirler.

98 Yay. Gismondi (Roma, 1896).

Arap edebiyatının her hangi bir dalı üzerinde araştırma ile uğraşan kimse Brockelmann'ın *CAL*'inin sağladığı ilk yardımları bilir. Böyle bir kimse, aynı zamanda, onun, sonunda kendisinin yanılsıma sebep olduğunu da bilir. Bu sonuncu söz, belki hiç bir yerde tarih yazıcılığı için olduğundan daha doğru değildir. Daha iyisini yapmak belki tek bir insanın gücünün ötesinde bir işti; hatta, yeni ve revizyondan geçirilmiş bir edisyonunu ortaya çıkarmak için de durumun aynı olduğu görülmektedir. Fakat, hiç olmazsa bir kaç tarihçinin Arapça tarih yazıcılığının ürünlerine ait daha tam ve daha az yanlışlı bir liste düzenlemek için çabalarını birleştirmeleri belki mümkündür. Storey'e Farsça tarih yazıcılığı dolayısı ile çok daha az kusur yüklenebilir. Bununla beraber, o da yalnız bugün elimizde bulunan eserleri dikkate alr. Dolayısıyla, onun *Survey*'i bu bakımdan tamamlansa her halde iyi olur. İki edebiyat arasındaki sınır her zaman çizilemediği için, belki iki proje birleştirilerek yürütülebilir.